

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XIII–XV ƏSRLƏR TÜRKDİLLİ POEZİYADA FOLKLOR MOTİVLƏRİ VƏ EŞQ PROBLEMİNİN TƏQDİMİ PRİNSİPLƏRİ

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Fəridə Talıb qızı Vəliyeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Tehran Əlişan oğlu Mustafayev

Filologiya elmləri doktoru, professor
Jalə Fazil qızı Əliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Almaz Qasım qızı Binnətova

Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Tehran Əlişan oğlu Mustafayev

Filologiya elmləri doktoru, professor
Jalə Fazil qızı Əliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
_____ **Almaz Qasım qızı Binnətova**

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XIII-XV əsrlər Türk ədəbiyyatı tarixi həm ədəbi prosesdə yaranan canlanma, eyni zamanda bədii sözün fəlsəfi yükünün artması, ideya-estetik tələblərin dəyişməsi, həm də poetika məsələləri baxımından mürəkkəb və əhəmiyyətli dövrlərdən idi. Bu dönmə poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri anadilli yaradıcılığın başlanğıcı və inkişafı idisə, digəri isə ədəbiyyatda təriqətləşmə idi. Təriqət ideyalarının yayılmasında ədəbiyyatın rolu olduğu kimi, bədii sözün, poeziya sənətinin ideya və mövzu istiqamətlərinin müəyyənləşməsində də təriqətlərin böyük təsiri var idi. Təriqətləri yaradan düşüncə sahibləri xalqın bədii sözə inamına güvənərək fikirlərini şeir şəklində qələmə alır və bununla da ayrı-ayrı ədəbi cərəyanların formalaşmasına şərait yaranırdı. Bəzi incəlikləri ilə bir-birindən fərqlənən bu cərəyanların ortaq mövzusu isə ilahi eşqin tərənnümü idi. Bu dövrdəki poeziyada irfan və təsəvvüf motivlərinin öyrənilməsinə dair müəyyən araşdırmalar aparılsa da, folklor təsirinin, qədim Türk inancları sisteminin izlərinin öyrənilməsi ayrıca müstəqil mövzu kimi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Təriqətlərin formalaşmasında qədim Türk inanclarının və xalq ədəbiyyatının bilavasitə iştirakı probleminə toxunulmamışdır. Məhz ədəbiyyatşünaslıqda hiss olunan bu boşluq mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Problemin araşdırılması təsəvvüf poeziyasının yalnız İslamla bağlılığını deyil, ondan əvvəl mövcud olmuş inamların İslama uyğunlaşdırılması məsələsinin təhlili baxımından da əhəmiyyətlidir. Tanrıya qorxu ilə deyil, eşq ilə yanaşmağı vacib bilən və bu ideyanı əsərlərində təbliğ edən XIII-XV əsrlərin anadilli təsəvvüf şairləri əski Türk inancları ilə İslam dünyagörüşünü sintezləşdirməklə fikirlərini daha təsirli və sirayətəddici obrazlarla çatdırmağa üstünlük verirdilər.

Təsəvvüf, təriqət poeziyasının İslam dünyagörüşü ilə bağlılığı məlum həqiqətlərdən olsa da, bir çox nümunələr göstərir ki, bu ədəbiyyat əski Türk inanclarını, onlarla bağlı arxetipləri də öz yaddaşında qoruyub saxlamışdır. Bu, bir tərəfdən genetik yaddaş

hadisəsidirsə, digər tərəfdən şairlərin özlərinin bilərəkdən Türk inanclarını qorumaq məqsədilə onları İslamla uzlaşdırmaq istəyindən irəli gəlirdi.

XIII-XV əsrlərin Türk şeirində milliləşmə bir çox üslub və ifadə sistemində özünü göstərməkdə idi. Xalq deyimlərindən, atalar sözlərindən, hikmətlərindən, zərbi-məsəllərdən, əfsanə və rəvayətlərdən axıb gələn folklor yaddaşından klassik yaddaşa keçən obraz, motiv, mövzu, ideya və elementlər bu milliləşmənin əsas təzahürü idi. Anadilli şeirdən əvvəl hələ farsdilli Türk poeziyasında – Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Şəms Təbrizi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və başqalarının yaradıcılığında bu yaddaş qatı özünü qoruyub saxlayırdı. Anadilli şeirdə isə folklor yaddaşı və ilahi eşq anlayışı ədəbiyyatın əsas ideya istiqamətlərini formalaşdıran motiv kimi özünü göstərdi. Bu problemlərə aydınlıq gətirmək də mövzunun aktuallığını şərtləndirən mühüm amillər sırasına daxildir.

XIII-XV əsrlərdə ana dilində yaranan poeziya nümunələri klassik Şərq ədəbiyyatının geniş yayılmış janrlarında yazılsa da, bu şeirlərdə etnopoetik elementlər, qədim Türk ədəbiyyatından, folklorlardan gəlmə xüsusiyyətlər mövcud idi. Məhz bu xüsusiyyətlərin bariz nümunəsi kimi bir çox atalar sözlərinin, el məsəllərinin, rəvayət, əfsanə, əsatir və nağıllardan gəlmə ideyaların ənənə və motivlərin poeziyadakı yerinin araşdırılması məsələsi, o cümlədən ilahilərin, nəfəslərin, tuyuqların təhlili zərurəti ortaya çıxır ki, bu da dissertasiyanın aktual məsələlərindəndir.

Türk ruhunu yaşatmaq məqsədi və ona olan sevgini qoruyub saxlamaq istəyi anadilli yaradıcılıq nümunələrinin mövzu dairəsini genişləndirir və xalq şeir şəkillərinin klassik şeir şəkillərinə yaxınlaşmasına şərait yaradırdı. Tanrıya sevgi, ilahi eşq ilə yaxınlaşmaqla, insanın əxlaqi keyfiyyətlərinin tənzimlənməsi baxımından vəhdəti-vücut təlimini təbliğ etməklə, xalq hikmətlərindən yerli-yerində istifadə ilə yeni və orijinal yaradıcılıq tipi formalaşdırdı. Dissertasiyanın mövzusu həm də ona görə aktualdır ki, ərəb və farsdilli poeziyadan gəlmə xüsusiyyətlərlə anadilli Türk klassik poeziyasının zəngin ənənələrinin kəşişdiyi bu məqamların

açılması və tədqiq edilməsi ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün əhəmiyyətlidir.

Məlum həqiqətlərdəndir ki, XIII-XV əsrlərdə dövrün aydınları ilahiyyat, Quran, Hədis, Təfsir, Kəlam, Fiqh, İrfan, əxlaq kimi İslam elmləri ilə bərabər, nücum, fəlsəfə, təbabət, fizika və sairə elm və mədəniyyət sahələrindəki nailiyyətləri mənimsəyərək ensiklopedik zəka sahibləri kimi yetişmişdilər. Odur ki, bu dövrdə yaranan bədii təfəkkür örnəkləri folklor ənənələri, təsəvvüf və irfanla qarşılıqlı əlaqə şəklində təşəkkül tapırdı və Türk dilinin nüfuzunun artması da bir çox anadilli mütəsəvvüflərin yetişməsinə yol açdı. Qeyd edək ki, Türk təsəvvüf ədəbiyyatının ilk rüşeymləri hələ xalqın söz sənəti örnəklərində yaranmış, təbliğat məqsədi daşıyan bu poetik nümunələrin dili ilk dönəmlərdə nə qədər bəsit olsa da, zaman keçdikcə daha bədiiləşmiş və səciyyəvi özəlliklər kəsb etmişdir. XIII əsrdən Hacı Bektaş Vəli, Sultan Vələd, Əhməd Fakih, Dehqani, Şəyyad Həmzə, Yunus Əmrə və başqaları Türkiyədə ilk mütəsəvvüflər kimi tanınırdılar. Onların əsas məqsədləri islami dəyərlərin təbliğini daha doğrusu, irfan, mərifət, əxlaq kimi fəzilətləri anlatmaqla, kamillik zirvəsinə çatmağı və batini müşahidə yolu ilə həqiqəti tanımaq və intuitiv psixoloji təcrübə yolunu aşılamaq idi.

Ümumtürk ədəbiyyatında istər ilahi, istərsə də dünyəvi eşq mövzusu və eyni zamanda, orta əsr poeziyasında xalq hikmətlərindən yararlanma prinsiplərinin işlənməsi bu tədqiqata qədər elmi baxımdan geniş şəkildə təhlil olunmasa da, bəzi monoqrafiyalarda haqqında bəhs edilən məsələlərə toxunulmuşdur. XIII-XV əsrlər Türk şeiri ilahi, insani eşq və xalq yaradıcılığı kontekstində Azərbaycan və ümumiyyətlə, Türk dünyası səviyyəsində ayrıca mövzu kimi araşdırılmamışdır. Bütün sahələrdə olduğu kimi, filologiya elmləri sahəsində də sovet rejiminin sərt qanunları bizim coğrafi baxımdan Türkiyə adlanan ərazidə yaranmış anadilli ədəbiyyatımızın öyrənilməsinə sədd çəkmiş, bu mövzu ilə bağlı araşdırmalar geniş vüsət ala bilməmişdir. Lakin mübariz alimlərimiz ötən əsrin 70-80-ci illərindən bu sədləri yarıb elmin zirvələrinə yüksəlməyə cəhd edərək, çəkinmədən bir çox Türk yazarlarının həyat və yaradıcılığını Azərbaycan elmi müstəvisinə

çıxara bilmişdi. Azərbaycan alimlərindən S.Mümtazın ¹ , A.Musayevanın ² , F.Qasımzadənin ³ , F.Gözəlovun ⁴ , X.Hümmətovanın ⁵ , F.Vəliyevanın ⁶ , İ.Həbibbəylinin ⁷ , T. Kərimlinin ⁸ , N.M.Tağısoyun ⁹ və başqalarının elmi məqalə və monoqrafiyaları dövrün bədii düşüncə və söz ustalarının, mütəfəkkir şəxsiyyətlərin yaradıcılığına və müvafiq problemlərə həsr olunmuşdur.

Türkiyədə isə M.F.Köprülünün ¹⁰ , M.Mengin ¹¹ , H.Yavuzərin ¹² , A.Gölpınarlının ¹³ , ¹⁴ , Ə.Kabaklının ¹⁵ ,

¹ Mümtaz, S.M. Molla Qasım və Yunis Əmrə // S.Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – s. 354-358.

² Musayeva, A.Ş. Dədə Ömər Rövşəni və külliyyatı / A.Musayeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2013. – 644 s.

³ Qasımzadə, F.F. Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur (Füzulinin dünyagörüşü) / F.Qasımzadə. – Bakı: Azərneşr, – 1968. – 360 s.

⁴ Gözəlov, F.X. (Bayat). Türk təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı / F.Gözəlov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 440 s.

⁵ Hümmətova, X.B. Yunus Əmrə / X.Hümmətova. – Bakı: Elm, – 2006. – 189 s.

⁶ Vəliyeva, F.H.T. Yunus Əmrə və folklor / F.H.Vəliyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018, – 250 s.

⁷ Həbibbəyli, İ.Ə. Cahana sığmayan Azərbaycan şairi / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, - 2019. – 108 s.

⁸ Kərimli, T.H. Nəsiminin humanizi // “İmadəddin Nəsimi: sələflər və xələflər – orta əsrlər əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri”, – Bakı: – 24 iyun, – 2019, – s. 5-10.

⁹ Məmmədov, T.N. Nəsimi dini-fəlsəfi təlimində haqqın və insanın dərki / N.Məmmədov Tağısoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020.–168s.

¹⁰ Köprülü, F. Türk edebiyatında ilk mütesəvvüflər / F.Köprülü. – Ankara: Hikmet neşriyyatı, – 1997. – 445 s.

¹¹ Mengi M. Eski türk edebiyatı tarixi / M. Mengi. – Ankara: Akçağ, –1999, –265 s.

¹² Yavuzər, H. Kemal Ümmi. // Kemal Ümmi / Hazırlayan H.Yavuzer. – Ankara: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, – 2013. – 340 s.

¹³ Gölpınarlı, A. Yunus Emre: Heyatı, felsefesi, eserlerinden seçmeler / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Hikmet neşriyyatı, –1997. – 338 s.

¹⁴ Gölpınarlı, A. Sultan Veled. Doğumu // Sultan Veled. İbtida-name. Çeviren A.Gölpınarlı. – Ankara: Güven matbaası, – 1976. – s.III.

¹⁵ Kabaklı, A. Türk edebiyatı: [5 ciltte] / A.Kabaklı. - İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, – c. 2. – 2008. – 894 s.

M.Mənsuroğlunun¹⁶, S.Yağmurun¹⁷ və digər alimlərin sanballı tədqiqatları XIII-XV əsrlərin poeziyasının öyrənilməsi problemlərindən bəhs edir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini XIII-XV əsrlər anadilli Türk ədəbiyyatının ədəbi-bədii fondunu təşkil edən nümunələr, xüsusilə Hacı Bektəş Vəli, Yunus Əmrə, Sultan Vələd, Əhməd Fakih, Dehqani, Şəyyad Həmzə, Şeyxoğlu Mustafa, Necati və başqaları kimi sənətkarların əsərləri və onların tədqiqinə dair əsasən Azərbaycan və Türkiyə alimlərinin, həmçinin dünya tədqiqatçılarının elmi araşdırmaları təşkil edir. Tədqiqat zamanı Azərbaycan folklorunun uyğun nümunələri ilə müqayisələr də aparılmışdır. Odur ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri, daha çox hikmətamiz atalar sözlərimizin ideyaları və məzmunu da tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatda əsas məqsəd XIII-XV əsrlərdə ana dilində yazılan Türk şeirini araşdıraraq onun özünəməxsus poetikasında, mövzu və üslubunda folklor ənənələrini sistemli şəkildə üzə çıxarmaq, bununla yanaşı, poeziyada yer alan ilahi eşq anlayışını, bu anlayışın insani eşqdən fərqli tərəflərini və eşqin təqdimi prinsiplərini tədqiq etməkdir. Tədqiqatda bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- XIII əsr Türk mütəsəvvüflərinin yaradıcılıqlarında inanclar sisteminin izlərinin, folklor ənənələrinin təsirinin üzə çıxarılması və təhlili;

- XIII əsr anadilli poeziyada xalq hikmətləri, atalar sözləri və zərbi-məsəllərin şeirə gətirilməsinin məqsəd və özəlliklərinin araşdırılması;

- Dövrün söz sənətkarlarının yaradıcılığında qədim Türk təfəkkür yaddaşındakı arxetiplərin işlənmə xüsusiyyətlərinin təhlili;

¹⁶ Mansuroğlu, M. Sultan Veled ve Türkce Manzumeleri // Sultan Veled'in Türkce Manzumeleri. Yayınlayan ve işleyen M.Mansuroğlu. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, – 1958. –s. 1-9.

¹⁷ Yağmur, S. Yunus Emre // Yunus Emre Divanı / Hazırlayan S.Yağmur. – İstanbul: Dergah yayınları, – 2012. – s. 11-29.

- XIII-XV əsrlər ədəbiyyatında əfsanə, əsətir, dastan və rəvayət motivlərindən istifadənin spesifik cəhətlərinin aydınlaşdırılması;

- XIII-XV əsrlər poeziyasında mif və folklor motivlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili;

- Klassik ədəbiyyatda özünə yer edən xalq rəvayətlərinin simvollaşmış obrazlarının XIII-XV əsrlərin sənətkarları tərəfindən fərqli və orijinal biçimdə bədii təqdiminin öyrənilməsi;

- Mütəsəvvüflərin poeziya yaradıcılığının folklordan gəlmə ideya, obraz, motiv, süjet kontekstində araşdırmaya cəlb edilməsi;

- XIII-XV əsrlərdə təsəvvüfi düşüncədə insani və ilahi eşq anlayışının daxili məzmununun, inkişaf istiqamətinin üzə çıxarılması;

- İlahi eşqə yiyələnmədə batini süluk və mərifət yollarının təsəvvüf poeziyasında təsvirinin tədqiqi;

- XIII-XV əsrlər Türk şeirinin poetik semantikasının bədii nümunələr əsasında öyrənilməsi.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı hermenevtik metoddan istifadə edilmiş, dövrün sənətkarlarının bədii əsərləri üzərində iş aparılmışdır. Bundan başqa, tarixi-müqayisəli metoddan da istifadə olunmuş, araşdırılan bədii örnəklər müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir.

Müdəfiyə çıxarılan əsas müddəalar.

1. XIII-XV əsrlərin anadilli Türk poeziyasında elmi-fəlsəfi, dini-ideoloji və ədəbi-mənəvi mühit zəminində təşəkkül tapan, xalq hikmətləri ilə təsəvvüf təliminin qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan ədəbi əsərlərin mövzu və ideya qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi;

2. Təsəvvüf, irfan və xalq hikmətləri düşüncə modelinin elmi ədəbiyyatda işlənmə özəlliklərinin, mənə yükünün, bədii xüsusiyyətlərinin funksional aktuallığı;

3. XIII-XV əsrlər Türk poeziyasında yer alan ünlü şairlərin əsərlərindən istinadlara güvənərək folklor - ədəbiyyat identifikasiyası müstəvisində onların mənəvi-etik və estetik dəyərlər məcmusunu, etnopoetik baxışlar sistemini və struktur-semiotik modellər paradigmasının araşdırılması;

4. XIII-XV yüzillikdə yazıb-yaratmış Türk şairlərinin bədii təfəkküründə və mistik yaradıcılıqlarında rəya anlayışının mənə çalarlarının, sakral mif-simvol konseptinin funksionallıq imkanlarının tədqiq edilməsi;

5. Orta əsr müsəlman-türk arealında fəaliyyət göstərən mütəsəvvüf şairlərin bədii təxəyyül nümunələrində, arifanə düşüncə qaynaqlarında mütəmadi vurğulanan “eşqdə aclıq” məfhumunun örtülü məqamlarının və ideya-məzmun kodlarının incələnməsi;

6. XIII-XV əsrlər anadilli təsəvvüf ədəbiyyatında rəmzlər sisteminin, mistik-ritual düşüncə modelinin sosial həyatda integrativ nüfuzunun və fərqli özəlliklərinin müəyyən edilməsi;

7. Orta yüzilliklər anadilli təsəvvüf poeziyasının görkəmli simalarından Hacı Baktaş Vəli, Sultan Vələd, Yunus Əmrə və b. şairlərin əsərlərindən eşqlə, mənəviyyatla, əxlaqi-etik düşüncə ilə bağlı mənəvi dəyərləri özündə ehtiva edən qaynaqların elmi dövrüyyəyə gətirilməsi, tədqiq və təhlil problemləri;

8. “İlahi həqiqət” və “İlahi vəhdət” konseptinin təkamülündə böyük xidmətlər göstərmiş mütəsəvvüf şairlərin şeirlərində yuvalanan “seyri-süluk və Salikin vəhdətə yetişməsi” məqamları haqqında bədii-fəlsəfi düşüncələr sisteminə izah və şərhlərin verilməsi və elmi-nəzəri kontekstdə araşdırma obyektinə çevrilməsi;

9. XIII-XV əsrlər poeziyasında hökmdar şairlərin yeri və onların yaradıcılığında zinət əşyaları simvolikasının bədii təsvir vasitələri məcrasında istifadə çoxvariantlılığı. Rənglərin və rəqəmlərin orta yüzilliklər ədəbiyyatında rəmzi-performativ funksionallığının öyrənilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq XIII-XV əsrlərin aparıcı ədəbi simalarının təriqət baxışları, fəlsəfi dünyagörüşləri ilə yanaşı, həyat və yaradıcılıqlarındakı bəzi mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

XIII-XV əsrlərin Türk poeziyasındakı təsəvvüfi düşüncədə yer alan bir çox problemlərin xalq hikmətləri və folklor motivləri və ya mövzu və ideyaları ilə təqdiminin araşdırılması ilk dəfə olaraq məhz bu tədqiqatda öyrənilmişdir.

XIII-XV əsrlərin təmsilçilərinin şeirlərindən gətirilən nümunələr əsasında təsəvvüfi baxışların folklor ənənələri ilə

sintezləşdirilməsi səbəbləri və özəllikləri əsaslı elmi dəlillərlə təhlil edilmişdir. Hacı Bektaş Vəli, Sultan Vələd, Yunus Əmrə yaradıcılığında Allaha qovuşma yollarının ideya qaynaqları və spesifikliyi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində folklor nümunələri ilə müqayisəli təhlillər üzərində araşdırılmışdır.

XIV əsr şairi Qazi Burhanəddin yaradıcılığında folklor motivlərinin araşdırılması, mütəsəvvüflərin ədəbi düşüncələrində kök salan eşq düşüncəsinin öyrənilməsi, XV əsrdə sönməkdə olan təsəvvüfi baxışların xalq ədəbiyyatından gələn hikmətamiz motivlərlə əvəzlənməsi məsələləri, Orta əsr anadilli Türk poeziyasında atalar sözləri, zərbi-məsəllərin incələnməsi, təsəvvüfi ideyaların tədricən bədii ideyaya transformasiya olma imkanlarının üzə çıxarılması, Əhməd Fakihin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı mənbələrə yeni baxış, Əhməd Əflakinin “Ariflərin mənqibələri” əsərinin ədəbi məxəz kimi qiymətləndirilməsi, Gülşəhri yaradıcılığı ilə Sultan Vələd yaradıcılığını yaxınlaşdıran əqidə və düşüncə tərzləri və buradakı vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin əsas rolu, XV əsrin mütəsəvvüf şairlərindən olan Kamal Ümmnin yaradıcılığında yer alan eşqdə vəhdət və kəsrət, seyri-süluk, təcəlli, təsəvvüfdə mərtəbə və qapılar kimi məsələlərin təqdimi prinsiplərinin araşdırılması, XIV əsr mütəsəvvüfə Əhmədinin (İbrahim Tacieddin Xızır oğlunun) yaradıcılığında folklor motivləri və ilahi eşq anlayışının uyarlığı, talesiz insan kimi tarixdə yer alan Cem Sultanın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi, XV əsr şairi Avninin (Məhməd Fatehin) divan yaradıcılığında folklor motivləri və eşqin təqdimi prinsipləri, Adni (Mahmud Paşa) “Divan”ında ilahi eşqin tərənnümü, XIII-XV əsrlər Türk poeziyasında əfsanə və rəvayətlərin yeni təfəkkür süzgəcindən keçirilərək işlənməsi, dominant arxetiplərə münasibət, XV əsr ədəblərinin poeziyasında, o cümlədən Cəməli “Divan”ında seyri-süluk və salikin dərəcələri məsələlərinin incələnməsi, Türk təsəvvüf şairlərinin irsində eşqin poetik sematikası və s. kimi məsələlər ilk dəfə məhz bu tədqiqat işində geniş, hərtərəfli, elmi araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya nəzəri baxımdan ilk növbədə klassik Türk ədəbiyyatı tarixinin,

xüsusilə, XIII-XV əsrlər anadilli Türk poeziyasının öyrənilməsi üçün zəngin məxəz kimi dəyərləndirilə bilər. Təqdim olunan əsər həmçinin Türk poeziyasının XIII-XV əsrlərdə keçdiyi inkişaf yolunu öyrənməyə şərait yaradır. Tədqiqatdan dövrün ədəbiyyatı ilə məşğul olan mütəxəssislər, müvafiq dərslük müəllifləri, filoloji təhsil alan ali məktəb tələbələri istifadə edib yararlanırlar.

Tədqiqatın aprobeiasyası və tətbiqi. Tədqiqat zamanı əldə edilən əsas nəticələr, araşdırmanın başlıca müddəalarının yekunları beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemlərinə (bazalarına) daxil olan dövrü elmi nəşrlərdə və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi mətbuat orqanlarında dərc olunmuş, beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi-praktik konfransların, simpoziumların nəticələri üzrə məruzələr və tezislər nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Tədqiqat işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın hər bir fəslə müvafiq paraqraflara bölünmüşdür. Dissertasiya işinin Girişi – 16272 işarə, I Fəslə – 116277 işarə, II Fəslə – 115316 işarə, III Fəslə – 118382 işarə, IV Fəslə – 107270, Nəticə – 11758 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi – 488138 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqatın aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar haqqında məlumat verilir, mövzunun elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqatın aprobeiasyası, tətbiqi, quruluşu və həcmi göstərilmişdir.

Dissertasiyanın Birinci fəslə “XIII-XV əsrlər anadilli türk təsəvvüf poeziyasında genetik kodlar: xalq hikmətləri, atalar sözləri, el məsəlləri və arxetiplər” adlanır.

Bu fəsildə qarşıya qoyulan əsas məqsəd XIII-XV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış anadilli Türk poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıqlarını araşdırmaq, onların əsərlərinin əsas qayəsini təşkil edən dövrün ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələrlə bağlı bəzi xaosları aradan qaldırmaq, insanları sülhə, əmin-amanlığa çağırmaq, cəmiyyətdə nizam-intizamı tənzimləmək, insanları qayda-qanunlara riayət etmək vərdişlərinə yiyələndirmək, əxlaqi-tərbiyəvi motivləri tədqiq etmək və təkkələrə toplaşmış müdrik düşüncə sahiblərinin xalqın şeir, poeziya sevgisinə və o cümlədən də söz sənətinin sehrli gücünə daha tez təslim ola biləcəyini nəzərə alaraq bədii yaradıcılığa sığınmağı vacib hesab etməkdə yanılmadıqlarını ortaya çıxartmaqla bərabər, söz ustalarının müdrik niyyətlərini, tolerant düşüncə tərzlərini təhlil edəməklə onların irsində əks olunan xalq yaradıcılığı motivlərini də tədqiqatə cəlb etməkdir. Maraqlıdır ki, bu əsrin mütsəvvüflərinin müştərək fikirləri ilə yanaşı, istər xalq hikmətlərinə, istərsə də eşq anlamına münasibətlərində çox fərqli yanaşma və yararlanma prinsipləri olduğundan, dissertasiyanın IV paragrafında onların yaradıcılığına ayrı-ayrılıqda yer verilmişdir.

Birinci fəslin I paragrafı **“Hacı Bektaş Vəli poyeziyasında atalar sözü və zərbi məsəllər”**adlanır. Bu paragrafda Hacı Bektaş Vəlinin XIII əsr söz sənətinə öz möhürünü vurmuş, silinməz poetik dəst-xətti ilə bu günümüzə qədər təsiri duyulan önəmli söz ustalarından biri olduğu araşdırılır, şair haqqında əsas məlumatların yer aldığı XV əsr şairlərindən olan Uzun Firdovsi tərəfindən yazıya alındığı güman edilən “Vilayətnamə” və Elşad Coşan tərəfindən yayımlanan “Makalat” adlı təsəvvüfi əsəri tədqiqatə cəlb edilir. Həm Hacı Bektaş Vəlinin həyatı, həm də Bektaşilik və Ələvilik tarixi üçün önəmli mənbə olan “Vilayətnamə” də şairin Nişapurda Həzrəti Əli soyundan olub, altıncı imam Musa Kazımın nəslinə bağlı Xorasan hökmdarı Seyid İbrahim Sani və Hatem xatunun ailəsində doğulduğu, Loğman Pərəndə adlı bir mütəsəvvüfdən təlim aldığı və sonra Əhməd Yəsəviyə sığındığı göstərilir.

Hacı Bektaş Vəlinin nəfəs deyilən şeirlərinin xalqına təsəvvüf və əxlaq yolu göstərməsi ilə yanaşı, illərlə davam edən təkkə

ədəbiyyatında xüsusi yeri və təsiri olduğu hər kəsə məlumdur. Onun təkkəsi, Anadolunun ucqar bir kəndində qurulduğundan alim-üləmalardan və şəhər əhalisindən daha çox kənd camaatı arasında yayılmışdı.

Bektaşilik ideyalarının tərənnüm edildiyi poetik nümunələrdə xalq hikmətlərinə, xalq ədəbiyyatına xüsusi önəm verilmiş, xalq poeziyasının vəzn, qafiyə və s. xüsusiyyətlərinə daim meyil göstərilmişdir. Bektaşi təkkələrində səsləndirilən musiqilər də xalq musiqisi ruhunda idi.

XIII əsr mütəsəvvüfü Hacı Bektaş Vəlinin yaradıcılığında xalq hikmətlərindən o, cümlədən atalar sözləri, zərbi-məsəllər və xalq yaradıcılığının digər nümunələrindən bəhrələnməsi və şairin müasirlərinin yaradıcılıqları ilə müqayisəsi də tədqiqata cəlb edilmişdir. Şairin əsərlərində xalq hikmətlərinin, yəni zərbi məsəllərin və atalar sözlərinin ideyası ilə yüklənmiş bir neçə hikmətamiz fikirlərə diqqət edək: “Oturduğun yeri pak et, qazandığın lokmayı hak et”, “Mülk alimin şeytanıdır”, “Marifet nefsi silmek degil, bilmekdir”, “Okunacaq en böyük kitab insandır”, “Eline, diline, beline, işinə, aşına sahip ol”, “Yetmiş iki milletin hamısına eyni nazarla bak”, “Asalet duruluk ve doğruluqdur”, “Hak güneşden daha zahirdir”, “Asıl korluk nankorlukdur”, “Gözlüye gizlik yok”, “Marifet ehlinin ilk makamı edebdir”, “İncisen de incitme”, “İlim hakıkata geden yolları aydınlatan işıkdır”, “Göze nur gönülden gelir”, “En böyük keramet çalışmaktır”, “Her ne yapırsan, hak rızası için yap” və s.¹⁸. Qeyd edək ki, XIII-XV ərlərin əksər mütəsəvvüflərinin yaradıcılığında ibrətamiz hikmətlərin məğzi, mənası ideyası ilə yüklənmiş bu cür ilahilər, nəfəslər, hikmətlər yetərincədir. Ancaq Hacı Bektaş Vəli bu hikmətləri elə tərzdə ifadə edib, elə rəng verir ki, həm hikmət yükü baxımından həm də mənə çaları nöqtəyi nəzərindən sanki, xalq ədəbiyyatı xəzinəsinə yeni bir inci bəxş edir. Təbiiki, ki, bu əxlaqi fikirlərin əsas mənbəyi Türkün ulu əcdadlarına məxsus oğuznamələr, dastan, nağıl, əsətir və

¹⁸ Alevi-Bektaşi Şiirləri Antolojisi / hazırlayan. İ.Özmen. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, –1998, – s.58.

əfsanələrdir. Şairin nəfəslərindən birinin arasında belə bir beyt yer alır: “Erkək diş sorulmaz məhəbbətin dilində,

Xalqın yaratdığı hər şey yerli, yerində”... Burada səslənən bu fikir bir başa “Aslanın erkəyi dişisi olmaz” atalar məsələsinin ideyasından alınan hikmətdir. Hacı Bektaş Vəli yaradıcılığında yüzlərlə belə hikmətli beytlər, misralar var ki, onlar tədqiqatə cəlb edilib.

Orta əsr mütəsəvvüfləri insanın batini aləminin təmizləməsi üçün hansı yollardan keçməli olduğunu şeirlərində aydın izah etmişlər. Çünki kamil insan kimi yetişməyin əsas şərtlərindən biri mənən təmizlənməkdir. İnsan öz üzərində işləməsə, heç zaman buna nail ola bilməz. İnsanlığın ali məziyyətlərinə laqeyd qala bilməyən şair dönə-dönə bu fikirləri təkrar edir: əgər irəliləmək istəyirsən, hər kəsin önünə atılma, mərhəm və mum kimi ol, tikan kimi olma, insanlardan sənə ziyan gəlməsini istəmirsənsə, pis sözlü, pis düşüncəli, pis xasiyyətli olma. Bütün bu dəyərlərin mənbəyi, genetik kodları isə əsasən xalq hikmətləridir .

Yazılı ədəbiyyatla şifahi söz sənətinin qarşılıqlı müqayisəli tədqiqi göstərir ki, klassik ədəbiyyatın mayası xalq ədəbiyyatından tutulmuşdur. Bu məqam Hacı Bektaş Vəlinin də şeirlərində özünü aydın büruzə verir. Şairin yaradıcılığında biliyin, elm öyrənməyin fəzilətlərinə dair xalq hikmətləri ilə səsləşən misralar yetərincədir. “*Elm aqlın çırağıdır*”¹⁹ kimi dəyərləri nəzərindən qaçırmayan Hacı Bektaş Vəli də müasirləri kimi həyata nikbin gözlə baxan, təbiətdəki bütün varlıqlarda Tanrı təcəllisini görəndə onu şeirlərinə gətirərkən xalq ədəbiyyatının motivlərindən bəhrələnən şairlərdəndir. Cahilliyi elmsizliyin nəticəsi hesab edən Hacı Bektaş Vəli nəfsə də cahilliyin səbəbi kimi baxır, elm, irfan qaranlıqları qovan, insanları cəhalətdən xilas edən mürşiddir - deyir.

XIII əsr Türk təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Hacı Bektaş Vəli yaradıcılığının xalqın hikmət xəzinəsi olan folklor örnəkləri ilə qarşılıqlı-müqayisəli şəkildə öyrənilməsi göstərir ki, şair bəşəri və ölməz ideyaların, humanist dəyərlərin hətta müasir

¹⁹ Atalar sözlərində Qarabağ qoxusu / tərt. ed. F.Vəliyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2019, – s. 27.

dünyamızda da əhəmiyyətini qoruyub saxlayan milli-mənəvi, etik-əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği zamanı məhz Türk xalqlarının yaratdığı zəngin söz qaynaqlarına istinad etmiş, onlardan orijinal və özünəməxsus şəkildə bəhrələnərək ölməz sənət əsərləri ərsəyə gətirmişdir.

Birinci fəslin “**Sultan Vələd yaradıcılığı xalq hikmətləri kontekstində**” adlanan ikinci paragrafında Mövlanə Cəlaləddin Ruminin böyük oğlu Sultan Vələdin yaradıcılığı tədqiqata cəlb edilmişdir. Şairin ilk məsnəvisi olan “İbtidnamə”də onun əsl adının Bahaəddin Məhəmməd Vələd olduğunu öyrənirik²⁰.

Sultan Vələdin “İbtidnamə”, “Rübabnamə” və “İntihanamə” ilə yanaşı, bir çox qəzəl və rübailərindən ibarət böyük “Divan”ı və “Maarif” adlı mənsur əsərləri arasında türk dilində yazılmış xeyli mənzumələri də vardır. Şairin əsərlərindən toplanan, bir neçə hissədən ibarət türk dilində yazılmış şeir parçaları “Selcuklu beytleri” adı ilə hələ keçən əsrdən elm aləminə məlumdur.

Sultan Vələdin Mövləvi təriqətinin şeyxi olması, mövləviliyi müxtəlif böhranlardan qoruması “Mövləvilik bir təriqət olaraq onunla başlamışdır” kimi fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Sultan Vələd öz yaradıcılığında Hacı Bektaş Vəlidən fərqli olaraq atalar sözlərindən, müdrik xalq məsəllərindən daha çox dini hekayətlərə üz tutmuşdur. Quran ayələri və hədislərdən etdiyi təlimhləri bir araya gətirərək həsədi, kini, paxıllığı, nəfsi və s. bu kimi naqis keyfiyyətləri nisbətən fərqli üsulla məhərətlə tənqid edən, oxucusuna müsbət insani keyfiyyətlər aşılamağa çalışan söz ustadı kimi Türk ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus önəmli yer tutmuşdur.

Şair şeirlərində insanın ilkinliyə qayıtma, aliləşmə, bütövləşmə məqamlarına işarə edir və bu qayıdışın yalnız kamillik mərhələsindən keçməklə, bəsirət gözünün açılmasıyla mümkünliyünü vurğulayır. Onun nəzəri bənzətməsində keçilən yolun sonunda damla ilə dənizin qovuşması var. Şairin fikrincə, ali həqiqətlər dünyasına keçid mərhələsi mütləqdir və burada damla ilə

²⁰ Gölpınarlı, A. Sultan Vələd: doğumu, yaşayışı və yaptığı işlər // Sultan Vələd. İbtid-name. Çeviren Abdülbaki Gölpınarlı. – Ankara: Güven Matbaası, –1976, – s. III.

dənizin qovuşma məqamını təsvir edərkən damlanın dənizə düşüb itmədiyini, əksinə dənizdə bütövləşərək, onunla vəhdət halına gəldiyini göstərir. Bu təsvirlə şair bir tərəfdən insanın Allaha qovuşması məqamının təsvirini yaradır, digər tərəfdən isə insanın, pak əməlləri ilə su damlası kimi təmiz, işıqlı olarsa, qopub ayrıldığı Tanrısına qovuşa biləcəyi fikrini çatdırmağa çalışır. Şair bu təmizlənmə, paklaşma mərhələsindən keçərək, Allaha qovuşmaq məqamını göstərmək üçün də fikirlərini xalq hikmətləri, atalar sözləri, dini rəvayətlərlə isbatlayır.

Eşqin bütün çalarlarını nəzmə çəkən Sultan Vələdin mənzumələrində folklor qoxusu aydın duyulur, şair oxucusuna “*Kim seni göre u aşık olmaya, / ya eşşekdür, ya ki taşdur, ya ağaç*”²¹, - deyər söyləyir. Sultan Vələdin düşüncəsində eşq nurdur, o, insanın batini aləmini işıqlandırır, ona bir çox fəzilətləri aşılayır.

Sultan Vələd yaradıcılığında yer alan xalq hikmətləri, folklor motivləri daha qədim xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə səsleşir. Bir çox fəlsəfi-irfani anlayışlara maraqlı və orijinal prizmadan yanaşan şair insan şüurunun formalaşmağa başladığı çağlardan canlılar arasında mehri-məhəbbət yaradan ülvî hissləri yaradıcılığında dönə-dönə vəsf etmişdir.

Dissertasiya işinin Birinci fəslinin III paraqrafı “**Yunus Əmrə yaradıcılığının poetik sistemində folklor yaddaşı**” adlanır. Bu paraqrafda şairin həyat və yaradıcılığı haqqında bəzi ziddiyyətli və qaranlıq məqamlara qısa şəkildə aydınlıq gətirilir. Yunus Əmrənin tədqiqatçılarından olan A.Gölpınarlının, F.Köprülünün, M.Tatçının, K.Çağlayanın, S.A.Göydəmirin, Ə.Kabaklının və başqalarının fikirləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilərək, şairin yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verilir. Yunus Əmrə yaradıcılığında folklor motivləri daha fərqli bir tərzdə və daha rəngarəng üslubla əks olunur.

Yunus Əmrə dühası bütövlükdə xalq hikməti ilə süslənmiş sənət möcüzəsi, yaradıcılığı isə bu örnəklərlə səsleşən möhtəşəm bir abidədir. Min illərin çətin sınaqlarından üzüağ, alnıaçıq çıxan,

²¹ Sultan Veleidin Türkce Manzumeleri / hazırlayan. M.Mansuroğlu. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, –1958, – s.38.

daşlaşan, yaddaşlaşan aforizmlər, müdrik kəlamlar, xalq deyimləri və məsəllər Yunus Əmrə lirikasında cilalanıb poetik qüdrətə çevrilərək insanın düşüncə aləmini, mənəviyyat xəzinəsini zənginləşdirməyə xidmət etmişdir.

Onun nəzərinə, hər bir əxlaqi hərəkət “ağlın işığı” altında parıldamalı və aydınlaşmalıdır. Yalnız bu aydınlıqda insanlar öz həyatlarını və hərəkətlərini düşünüb özlərini dərk edə bilirlər²². Xalq arasında söylənən, “*Öz gözündə tiri gör, başqasının gözündə qıl arama*” və ya “*Hər kəs öz ağlının övladıdır*”, “*Əsl bilən, bilmədiyini biləndir*” və s. bu kimi hikmətli fikirləri şair bir araya gətirərək, nəticə şəklində ümumiləşdirib şeir qəliblərinə məhərətlə düzür. Şair göstərir ki, elm öyrənməkdən vacib insanın məqsədi özünü bilməkdir. Yoxsa ki, insanın heyvandan heç bir fərqi olmazdı. Şairə görə, insan olmanın ilk şərti özünü tanımaq və dərk etməkdir.

Yunus Əmrənin şeirlərində eyni məzmunu daşıyan bir fikrin arxasında bir neçə əxlaqi-etik görüş və ya təsəvvüfi düşüncəni səciyyələndirmək qabiliyyəti də vardır. Eyni fikri, eyni mənanı tamamilə fərqli bir üslubla ifadə edən şair sanki tərbiyəvi görüşlərin yeni nəzəri təqdimatını verir. Şairin mürəkkəb fəlsəfi fikirləri son dərəcə aydın, anlaşıqlı üslubda verərək xalq ədəbiyyatına yaxınlaşması da onun fərqli xüsusiyyətlərindəndir.

Şairin misralarında türksoylu xalqların böyük əksəriyyətinin dilində tez-tez təkrarlanan, el məsəllərinin poetik ifadəsini görürük.

Əsrlər boyu xalqın hafizəsində yaşayıb, xalq arasında yayılıb, bu günümüzdə qədər gəlib çatan atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin invariantlarından alınan ideyalardan yeni variantda ilahilər yaradan Yunus Əmrənin bir məqsədi rəngarəng poeziya çələngi ilə xalqı haqq yoluna səsləməkdirsə, digər qayəsi Türkün soy sözünü şeirlərinin arasında qoruyub yaşatmaqdır.

Birinci fəslin “**XIII-XV əsrlər türk poeziyasında arxetiplər**” adlanan IV paragrafında əsasən XIII-XV əsrlər Türk şairlərinin yaradıcılığındakı yuxu, kölgə və ağac arxetipləri

²² Göyüşov, Z.B. Fəzilət və Qəbahət / Z.B. Göyüşov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1972, – s. 28.

araşdırılır. Yuxu arxetipindən danışarkən Şəyyad Həmzə, Sultan Vələd, Yunus Əmrə yaradıcılığına istinad edilib. Burada arxetip obrazların orijinal biçimdə və yaradıcılıqla işlənməsi məsələsi tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, yuxugörmə, yuxulara inam bu dövrdə ana dilində yazıb-yaradan Türk mütəsəvvüflərinin yaradıcılığında müstəsna önəm verilən məqamlardandır. Haqq dərgahına yüksələn kamil insana, o cümlədən aşıqlərə, dərvişlərə, yaxud haqq aşıqlarına vəhy gəlməsi, buta verilməsi, qəhrəmanın başına gələcək olayı əvvəlcədən yuxuda görməsi və s. hələ xalq ədəbiyyatının dolğun, zəngin səhifələrində yer almış, dastanlardan, nağıllardan süzülərək, buradan qaynaqlanaraq yazılı ədəbiyyatda da, təbii ki, təzahür etmişdir. Yuxu, vəyh, buta və s. bu kimi arxetiplər nağıl, əfsanə, dastan və dini rəvayətlərin süjetində çox qədim tarixdən yer almış və maraqlıdır ki, yalnız xeyirxah məqsədlərə xidmət etmişdir. Klassik ədəbiyyatda daha çox bədii detal kimi də istifadə olunan yuxu yazılı irsə qədər mifoloji inamla bağlı mürəkkəb bir yol keçmişdir. Mifoloji təfəkkürdə yuxuya insan taleyinə təsir edən obyekt kimi baxılıb.

Tarixdən məlumdur ki, bir çox hökmdarlar dövlətin idarə olunmasında, gələcək talelərinin müəyyənlişməsində yuxuya inanmış, yuxularının doğru yozulması üçün saraylarında xüsusi münəccimlər, üləmalar saxlamışlar. Əslində isə yuxu orqanizmin normal fizioloji prosesi, beynin fəal psixoloji fəaliyyəti ilə xarakterizə olunan bir prosesdir. Yuxu və rəya şüuraltı proses kimi qəbul olunub və şüur selinin fəaliyyəti olaraq yaddaş nöqtələrinin fəallığı ilə bizə aydın olur²³.

Türk mifologiyasında və xalq ədəbiyyatında rəyanın nəyisə qabaqcadan xəbər vermək xüsusiyyətinə malik olması və onun əsas mahiyyətinin məhz yozulma vasitəsi ilə açılması əksini tapmışdır. Yazılı ədəbiyyatda isə mütəfəkkir sənətkarlar yuxunu daha çox simvolikanın daşıyıcısı kimi işlədiblər.

²³ Vəliyeva, F.T. Rəyanın sirləri müdriklərimizin idrak xəzinəsində /F.T. Vəliyeva. – Bakı: Aspoliqraf, – 2014, – s. 12.

Dissertasiya işində XII əsrin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yuxu arxetipinə dair fikirlərilə XIII əsr şairi Yunus Əmrənin yuxu ilə bağlı düşüncələri müqayisəli şəkildə araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Məlumdur ki, mövləvilik təriqətində yuxuya xüsusi önəm verilmişdir. Sultan Vələd də yuxu prosesində ruhun candan ayrılma məqamını Mövləviliyə uyğun şəkildə təqdim edir.

Dissertasiya işinin İkinci fəslə **“XIII-XV əsrlər türk poeziyasında eşqin əsəti, əfsanə, dastan və rəvayətlərlə təqdimi”** adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir.

Bu fəsildə XIII-XV əsrlərin poeziya ustalarının təsəvvüfə təbliğ edən şeirlərinin məzmununda əks olunmuş obrazlar, o cümlədən xeyirxahlıq məbudu kimi məşhur olub dirilik suyunu axtarıb tapan, əsəti Xızır və yaşıllıq məbudu kimi tanınan İlyas haqqında, “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”, “Yusif və Züleyxa”, “Gül və Bülbül” və s. kimi eşq məzmunlu əfsanələr, müdriklik rəmzi tək sevilən, quş dili bilən Süleyman, Yaqub, Yusif, Yunis, İsmayil və digər peyğəmbərlərlə bağlı rəvayətlər, İbrahim peyğəmbərin Tanrı axtarışları, Adəm, Nuh, Musa, İsa kimi peyğəmbərlərin həyat hekayətləri, Harut-Marut və Babil sehrkarlarının əməlləri və s. yüksək poetik vüsətlə işlənən motivlər araşdırılır.

İkinci fəslin I paragrafı **“XIII-XV əsrlər Türk poeziyasındakı Xızır obrazı əsəti, əfsanə, dastan və rəvayətlər kontekstində”** araşdırılır və paragraf elə bu cür də adlanır.

Bütün xalqların folklorunda əfsanələr bir janr olaraq əsasən kosmoqonik, toponimik, etnoqrafik, dini, tarixi, qəhrəmanlıq səciyyəsi daşıyır. Folklorun digər janr və növləri kimi əfsanələr də həmin tarixi qaynaqlarda, səlnamə, xronika, cüng və əlyazmalarında qorunub saxlanmaqla həm də şifahi ənənədə, dildə, ağızda gəzib dolaşa-dolaşa zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır²⁴.

²⁴ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi [6 cildə] / Red. hey. M.Qasımlı, İ.Abbasov, N.Cabbarlı, B.Abdulla [və b.]. – Bakı: Elm, – c. 1. Şifahi xalq ədəbiyyatı. – 2004, – s. 206.

Xızır və İlyasla bağlı motivlər yazılı ədəbiyyata məhz Türk mifologiyasından gəlmişdir. Xeyirxahlıq simvolu kimi mifləşmiş, həm əsətir, həm əfsanə, həm də rəvayət qəhrəmanı olan Xızır istər sonrakı əsrlərin xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda geniş işlənmişdir. Onun adı qədim ədəbi abidələrimizdən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da çəkilir və burada Xızırın gəncliyin hamisi, yaşıllığın yaradıcısı olduğuna işarə edilir. Aydınır ki, Xızır Oğuz qəbilə birləşmələrinin mifik görüşləri zəminində püxtələşmiş bir obrazdır. Dastanın Dirsə xan oğlu Buğacdan bəhs edən boyunda Xızırın Buğacın köməyinə çatması, onu ölümdən qutarması, həyat bəxş etməsi də onun həyatverici əsəteri obraz olduğunu göstərir. Şeyxoğlu Mustafanın “Hurşud-name” əsərində də Xızırın nəsihət verməsi hissəsində də obrazın əsl mahiyyəti açılır.

Xızırın xalq yaradıcılığında mövqeyinə gəlincə isə, bir çox əmək nəğmələrində, Novruz bayramlarında səsləndirilən xalq deyimlərində onun adı yetərinə çəkilmiş, nağıl və dastanların əsas obrazı olmuşdur.

XIII-XV əsrlərin Türk mütəəvvüf şairlərinin yaradıcılığında da Xızır obrazına müraciət halları ilə tez-tez rastlaşırıq. XIII əsr şairi Sultan Vələd şeirlərində Xızırı nəfsinə hakim olmağın təcəssümü kimi təqdim etmişdir.

İrfani-təəvvüfi, əxlaqi-etik fikirlərin tərcümanı olan Sultan Vələd düşüncələrini daha asan çatdırmaq üçün xalq arasında məşhur obraz olan Xızıra təsadüfi üz tutmamışdır. Təbii ki, Xızır bir çox təəvvüfi baxışların ideya yükünü daşıyan obraz kimi də dəyərlidir. Digər tərəfdən Xızırın müqəddəs “Qurani-Kərim”də adı keçir.

Ümumiyyətlə, XIII-XV əsrlər anadilli Türk poeziyasında Xızır İlyas obrazı dini rəvayətlərdən daha çox, folklor nümunələrinə, həyat həqiqətlərinə dayalı bədii təəyyəülün canlandırıdığı əsəteri surət məzmunu daşıyır.

Dissertasiya işinin İkinci fəslinin II paragrafı **“Aşiq və məşuq modelinin Fərhad-Şirin və Leyli-Məcnun cütlüklərinin vəhdətində ifadəsi”** adlanır. Türk poeziyasında folklor yaddaşının təzahürü özünü hərtərəfli göstərir: obraz, personaj, motiv, detal, deyim tərzində məharətlə bəhrələndikləri xalq ədəbiyyatı ənənələrini ustalıqla şeirlərinin məğzinə hopduraraq daşıyıcısı

olduqları ruhu oxucusularına təlqin etməyi bacaran XIII-XV əsrlərin mütəsəvvüfləri şeirlərində Fərhad və Şirin obrazına da xüsusi yer vermişlər.

Təsəvvüfi düşüncə baxımından varlığın var olma səbəbi eşqdır: varlığın varlıqdakı qayəsi də eşqdır. Eşq insanla Tanrı arasında bir vasitə və körpüdür. Çünki kainatı anlamaq üçün ağıl və məntiq kifayət deyildir. Burda əsas rol eşqindir.

Təsəvvüf şairlərinin yaradıcılığına diqqətlə yanaşdıqda görürük ki, onların şeirlərindəki mistik təzahürlər həm də sosial bir məzmun kəsb edir. Elə bu cəhətdən mütəsəvvüflərin ilahilərində müşahidə etdiyimiz klassik aşiq obrazlarının yer aldığı əfsanə və rəvayətlərin – “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin” və s. element və motivləri çox maraqlıdır. Şeirlərində dəfələrlə işgüzarlıq, zəhmətsevərlik mövzusunə toxunan və bu vərdişlərin əhəmiyyətini ardıcıl təhlil edən şairlər eşqin insana təlqin etdiyi məziyyətləri də müsbət əməllərlə bağlamağı vacib hesab etmişlər.

Bir çox yazılı mənbələrə və xalq arasından toplanılan folklor materiallarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, “Fərhad və Şirin” hekayəsi bizim eradan əvvəlki minilliklərdə mövcud olan insanın Tanrısına eşqindən qaynaqlanmışdır. Həmin eşqin obraz və süjet qazanmış invariantlarından biri də “Fərhad və Şirin”dir. Bu eşq əfsanəsinə və onun izlərinə, sadəcə, folklorlarda və yazılı ədəbiyyatda deyil, maddi mədəniyyət abidələrində də rast gəlmək mümkündür.

Fərhad və Şirin məhəbbətinin təsvirinə Nizamidən əvvəl və sonrakı şairlərin əsərlərində də rast gəlirik. Şairlərdən bəziləri onu məsnəvi şəklində işləmiş, bəziləri də şeirlərində bu obrazlardan, onlarla bağlı motiv və elementlərdən eşq simvolu kimi istifadə etmişlər. XI əsrdə yaşamış Qətran Təbrizinin əsərlərindən məlum olur ki, bu qəhrəmanlarla bağlı əfsanələr folklorlarda qədimdən mövcud olmuşdur. Xaqani Sirvaninin də qitələrində bu məhəbbət əfsanəsinin motivlərinə rast gəlirik.

XIV əsrin anadilli şairlərindən olan Qütəbun XII əsr şairi Nizami Gəncəvidən tərcümə etdiyi “Xosrov və Şirin” məsnəvisi, XV əsr türk şairi Əlişir Nəvainin “Xəmsə”si arasında yer alan “Fərhad və Şirin”, XV əsr şairi Yusif Sinaneddin Şeyxinin “Xosrov və Şirin” tərcüməsi, yenə XV əsr şairi Əhməd Ridvanın

“Xəmsə”ində yer alan “Xosrov və Şirin” və s. əsərlər öz ilkin mənşəyini Fərhad və Şirin əfsanəsindən götürmüşdür.

Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvinin davamçıları Xosrov və Şirindən daha çox Fərhad və Şirin süjetinə meyil göstərmişlər. Bunun da səbəbi odur ki, mövzunun əsas mənşəyi bu əfsanədən qaynaqlanır.

Əlişir Nəvai “Xəmsə”ində “Fərhad və Şirin” məsnəvisində Fərhad obrazına çox ali prizmadan yanaşmış və onu xalq əfsanəsinə üz tutaraq yaratmışdır.

Yaradılan hər şey bizi Tanrıya və Tanrı eşqinə doğru aparır. Belə ki, hər varlıq Tanrıyla insan könlü arasında bir pərdə kimidir. “Eşq” pərdəni yırtmaq və sirləri kəşf etməkdir. İnsan bu dünya pərdəsinin arxasındakı gerçəkliyi gördüyü andan özünün və dünyanın, varlığın mənasını anlaya bilər. Fərhad və Şirin əfsanəsi də şairlərin məcazi eşqdən ilahi, həqiqi eşqə açdığı körpüdür.

XIII-XV əsrlər Türk poeziyasının əsas məqsədi insanlarda müsbət, ideal xarakterlər görmək idi. Bunun üçün də dövrün şairləri eşqə sığınır, klassik aşiq və məşuq modellərinə müraciət edirdilər. Onların düşüncəsində eşq hər şeyin əsası, həyatın cövhəri, batini işıqlanma, mənəvi-əxlaqi kamillik və oyanış əlaməti idi. Dövrün poeziyasının əsas tendensiyalarından biri də canlı olmaq üçün sevmək gərəkdir fikri idi. Sevgisizlik quru can, zövqsüz, mənasız bədən gəzdirmək deməkdir. Sevmək, sevilmək – “Gönüllər tahtına Sultan ol”maq, ən ali mərtəbəyə, Tanrı dərghahına ucalmaq isə insanın başlıca amalı olmalıdır. XIII-XV əsrlərin sənətkarlarının yaradıcılığında eşq, məhəbbət mücərrəd anlayış deyil, fəlsəfi məfkurədir, insanlığı mənəvi ucalığa aparən, haqqa, həqiqətə qovuşduran bir təlimdir.

Dissertasiya işinin İkinci fəslinin III paragrafi **“Gül və Bülbül əfsanələrində həqiqi eşqin rəmzləşməsi XIII-XV əsrlər poeziyasında”** adlanır. Türk poeziyası qədim və zəngin irsə malikdir. Qədim folklor nümunələrini dərindən mənimsəmiş və onun ən yaxşı ənənələrini öz əsərlərində davam etdirmiş XIII-XV əsrlər təsəvvüf sairlərinin yaradıcılığında xüsusi yeri və təsiri olan, rəmzi-simvolik anlam daşıyan mövzulardan biri də “Gül və bülbül”dür. Ümumiyyətlə, “Gül və Bülbül” əfsanəsi şifahi xalq

ədəbiyyatında ən çox işlənən mövzulardandır. Orta əsr mütəsəvvüfləri eşq aləminin tərənnümü ilə bağlı müraciət etdikləri əfsanələr arasında daha çox diqqətə aldıkları “Gül və Bülbül” əfsanəsinin bütün variantlarına, çalarlarına toxunmuş, onun obrazlarından bəhrələnmiş və ilahi eşqin qudsal tərəflərini, hətta dostluğun müqəddəsliyini bu rəmzləşmiş obrazlar vasitəsilə əks etdirməyə böyük önəm vermişlər. Yunus Əmrə şeirlərinin, eşq nəğmələrinin qəlbindəki atəşin təcəssümü olduğunu göstərərəkən məhz öz halını Bülbüllə Gülün sevgisi ilə müqayisə edir.

Eyni bənzətməyə digər Türk şairlərində, o cümlədən də XV əsr Türk şairi Əsrəfoğlunun poeziyasında da rast gəlinir. Özünü Dost – Tanrı bağçasının sadıq bülbülü adlandıran şair İlahiyə müraciət edərək onu güldən ayırmamağı təvəqqe edir.

Ədəbiyyatşünaslıqdakı ümumi qənaətə görə, Şərq ədəbiyyatında Gül və Bülbül mövzusunda ilk əsər Fəridəddin Əttara məxsusdur. Tədqiqatçı-alim Gencay Zavotçunun araşdırmalarında oxuyuruq ki, Türk ədəbiyyatında gül və bülbül mövzusunda həsr edilmiş elmə məlum olan ilk müstəqil əsər Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Bülbülnamə” adı ilə tanınan 55 beytlik fars dilində yazılmış məsnəvisidir²⁵. Gül və Bülbül əfsanəsinə aid Türk dilində yazılan ilk əsər isə Qara Fəzlinin Gül və Bülbül məsnəvisidir. Adı çəkilən əsər Hammer tərəfindən alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə 1833-cü ildə Vyanada nəşr edilmişdir.

İkinci fəslin IV paragrafı **“XIII-XV əsrlər türkdilli poeziyada dini rəvayətlərin təqdimi”** adlanır. XIII-XV əsr şairlərinin hər hansı obraza üz tutaraq örnək kimi vurğulayıb fikirlərini onun ətrafına cəmləşdirərək izah vermələri onların məqsədli yaradıcılıq prinsiplərindən idi. Bu yöndən onların şeirlərində müqəddəs “Qurani-Kərim”də yer alan dini rəvayətlərdəki obrazlar təsirli və mükəmməl biçimli hesab olunaraq daha çox vurğulanmışdır. XIII-XV əsrlər arasında ilk yer alan rəvayət obrazlarından biri də *Adəm* obrazıdır. Maraqlı burasıdır ki, Adəm peyğəmbərin başına gələn bəlalar orta əsr poeziyasında çox

²⁵ Gencay Zavotçu. Türk edebiyatında gül ve bülbül // <https://www.altayli.net/turk-edebiyatinda-gul-ve-bulbul.html>

aydın şəkildə təsvir olunur, hətta Adəmin yaranışı, mövqeyi, cəmalı və s. göstərilməklə rəvayətin tam məğzi açılır ki, bu məsələlərə də dissertasiya işində aydınlıq gətirilir. Yunus Əmrə, Sultan Vələd və başqa şairlərin şeirləri arasında nəfslə bağlı əxlaqi nəsihətlərin əsas örnəyi kimi bu obraza çox geniş yer verilir.

XIII-XV əsrlərdə yazıb-yaratmış şairlər də təbii ki, bu rəvayətləri daha çox Quranı Kərimə istinad edərək yazmışlar. Sultan Vələd şeirlərində Nuhla Adəmi bəşər övladının atası kimi qələmə almışdır.

Şair Nuh peyğəmbərin ilk peyğəmbərlərdən biri olduğuna işarə edir və təqdir etdiyi saleh əməlləri aşılamaq üçün bu obraza üz tutur.

XIII-XV əsrlər poeziyasında dini rəvayətlərə işarə verən, onun əsas mahiyyətini açan məqamlar yetərincədir.

Yunus Əmrənin “Divan”ında on beş beytdə İsrafillə bağlı dini rəvayətə toxunulmuşdur. XIII-XV əsrlər Türk ədəbiyyatına yeni məzmun gətirən bu cür dini qaynaqlar əsrlər boyu insan duyğularını təlatümə gətirmiş, onların fikir dünyasının çeşməsi olmuşdur.

Dissertasiyanın Üçüncü fəslı “**XIII-XV əsrlər türk poeziyasında eşqin əsas mahiyyəti**” adlanır. Baxmayaraq ki, eşqin möhtəşəm konsepsiyasını, “Eşqdir mehrabı uca göylərin, Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?!” deyən, dünya şöhrətli dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi vermişdir, lakin dissertasiya işinin mövzusunun əhatə etdiyi əsrləri nəzərə alaraq XIII-XV əsrlər Türk poeziyasında əksini tapmış eşq anlamının qeyb aləmindən sorraq verən qüdsi bir sırr kimi qəbul olunmasının səbəblərindən, poeziyada həqiqi eşqin yurdunun laməkan, yəni məkasızlıq hesab olunmasından, onun ruhlar aləmi ilə bağlı tərəflərindən bəhs olunur. Çünki eşq ilk öncə insanın yaşam duyğusudur. Eşqin canın, ruhun cövhəri kimi qəbul edilməsindən dissertasiyada geniş bəhs olunur. Bu duyğunun əsrlər öncə ulu xalqın əsətir, əfsanə, nağıl, rəvayət və dastanlarında işlənməsi, şifahi ədəbiyyatımızda bu günümüzə qədər yaşatması da dissertasiya işində incələnilir.

Dissertasiya işinin Üçüncü fəslinin I paraqrafı “**Eşqin binar modeli**” adlanır. Eşqin binar modeli əsasən, iki istiqamətdə - insani və ilahi eşq anlamında tədqiq edilir. İnsanın yaranıb formalaşmağa

başladığı bir zamandan ta bu günümüzə qədər ali bir hiss olaraq, dünyanın əşrəfi sanılan məxluqa bəxş edilmiş və onu cilalamaq qüdrətinə malik kamil duyğu kimi qəbul olunmuş eşq müdriklərin diqqətini daima çəkmişdir. Odur ki, böyük mütəfəkkirlərin poeziya aləmində möhtəşəm vüsətlə səslənən eşq həmişə ülvyyəti təmsal kimi tərənnüm olunmuşdur.

Eşqin böyük anlamı əsrlər ötdükcə əqli və dini tərbiyə baxımından formalaşaraq həyatın yaşam tərzinə çevrilsə də, tarix boyu ilahi eşq anlamı insani eşqdə axtarılmışdır. O zaman mütəsəvvüflər düşünmüşlər ki, əgər insan Tanrının yerdəki, təzahürüdirsə, deməli, insani eşqdə ilahi eşqin cüzi də olsa, əlamətləri vardır. Bu baxış XIII-XV əsrlər Türk poeziyasında öz zirvə həddinə çatdığından əsərlərində eşqin bütün tərəflərini əks etdirməyə təşəbbüs göstərən mütəsəvvüflər yaradıcılıqlarının ana xəttini əsasən eşq anlamına həsr etmişlər.

Onların fikrinə görə, insani və ilahi eşq iki qütb olaraq bir-birinə bağlıdır və hər ikisi bir bələdir, yəni insanın ruhunu yerindən oynadan, insana əzab verən dəhşətli yaşamdır və eyni zamanda insanı tərkidünya məqamına yetişdirən bir duyğudur. Lakin ilahi eşqin ölməzliyi və mötədilliyi daha öndədir. Çünki, gercəkliyin bütün zərrələri arasındakı əlaqələr ilahi eşq anlamı ilə ifadə olunur. Bəşəri nəfsdən və ağılin məkrə, hiyləyə yönələn tərəflərindən xilas edən isə ümumiyyətlə eşqdır, yəni burda insani eşq də əsas rol oynayır.

Cismani məhəbbət əsasən iki əks cins arasında yaranan bir duyğudur və bu müqəddəs duyğu bəşər tarixində ali varlıq olan insan qəlbində daha dərin və mükəmməl şəkildə inikas edir. Lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bütün tarixi dövrlərdə eşqin mistik tərəflərinə də inam çox güclü olmuş, bəşər övladı eşqi Tanrının insana bir bəxşişi kimi qiymətləndirmişdir. Dastanlarda aşıqlərə verilən buta, nağıllarda yuxusunda gələcək sevgisini görən şahzadə obrazları bu kimi anlayışların təzahürüdür. **İlahi eşq** anlamı orta əsr Türk ədəbiyyatının əsas ana xətti olmuşdur. Mütəsəvvüflər üçün eşq bədəsinin hər kəsə nəsib olmayıb yalnız əməli-saleh insanlara verilməsi məsələsi də dissertasiyada incələnilir.

XV əsr şairi Əşrəfoğlu eşqi olmayan canı ölü hesab edir, qəlb nurunun yalnız eşqdən alındığını vürğulayan bütün mütəsəvvüflər kimi yaradıcılığı boyu insanları Allah eşqinə yiyələnməyə çağırır.

Ümumiyyətlə, mistik təfəkkürdə eşq insanı müqəddəs bir yolçuluğa götürən qüdsi bir sirr kimi qəbul edilir. Eşq çox böyük və bütöv bir məfhumdur ki, onun sonsuz şaxələri var və ana xətti, məğzi tanrıya yönəlmişdir. Dissertasiya işində “aclıq” anlayışından da geniş bəhs olunur, məsələyə aydınlıq gətirilir. “Ac” sözünün əsas mahiyyətinə gəlincə isə, ümumiyyətlə, XIII əsr ana dilli türk ədəbiyyatında çox tez-tez işlənərək yalnız təsəvvüf düşüncəsinə məxsus kamil insanın batini aləminin Tanrı eşqinə, Tanrı nuruna ehtiyacını ifadə edən bir anlamdır. İnsan qəlbi şəffaf ayna kimi olmalıdır ki, Tanrının verdiyi nuru, işığı əks etdirə bilsin.

Orta əsrin mütəsəvvüf şairlərinin demək olar ki, hamısı islam maarifindən, o cümlədən Qurani-Kərim və zəngin irfan çeşməsindən bəhrələnərək öz sənət dünyalarını batini mərifət dəyərləri ilə zənginləşdirmiş, yetişəcəkləri Tanrı dərgahına yalnız eşq və məhəbbətdən keçərək çata biləcəklərini qətiləşdirmişdilər. XIII əsr şairlərindən Hacı Bektaş Vəli, onların arasında fars dilində yazan Mövlana Cəlaləddin Rumi və digər ana dilində yazan, Sultan Vələd, Əhməd Fakih, Dehqani, Şəyyad Həməzə, Yunus Əmrə və başqaları belə şairlərdəndir.

Bu şairlərin yaradıcılıqlarını izlədikcə görürük ki, onların aləmində kamil insanın batini işıqlanması yalnız eşq ilə həyata keçir, yəni eşq aşıqlər üçün hidayət yolunu işıqlandıran bir fəzilət anlamı kimi qəbul olunur.

Dissertasiyanın Üçüncü fəslinin II paragrafı “**Eşqdə gözəllik, zövq, vəhdət, kəsərət, varlıq və yoxluq prinsipləri**” adlanır. Mütəsəvvüflərin poeziya yaradıcılığında gözəllik, eşq və zövq məfhumlarının əlaqəsi, İlahini duyub dərk etməyi, ona hüsn-i rəğbət bəsləməyi tərənnüm edən bədii sənət örnəkləri dəyərli ədəbi nümunələrdəndir.

Gözəllik, təsəvvüfi düşüncəyə görə, geniş bir anlam olaraq batini və zahiri aləmi əks etdirməklə yanaşı, əqli və ruhi səviyyədə anlaşılın keyfiyyət kimi qəbul olunur. Gözəlliyin insanda saflıq, sədaqət, səmimiyyət, hörmət, şəfqət kimi hissləri aşılamağı ilə

bərabər, dünyaya, təbiətə məftunluq, daxilə bir sevinc və şadlıq hissi bəxş etmək kimi qidaverici xüsusiyyətləri də inkar edilməzdir. Gözəllik, eyni zamanda, şefaverici qüdrətə də malikdir. Hətta gözəl üzə, axar çaya və yaşıl rəngə baxmağın gözün nurunu artırması da xalq hikmətləri arasında yer alır. Gözəlliyyə fəzilətlə bağlı mühüm təzahür formalarından biri də onun daxilə sevgi, məhəbbət və mərhəmət duyğularını yaratmaq gücüdür. Sufizmdə eşq bütün gözəlliklərin qaynağı hesab olunur. Dünyanın başlanğıcı Yaradana aid olduğundan gözəllik də ona mənsubdur.

Həmin ideyalar, həmin fikirlər Məsihi, Kamal Ümmi, Şeyxi, İslam, Hüsam Katib, Əhməd Dai və başqa şairlərin yaradıcılığında da daha geniş yer alır, lakin klassik irsin özəlliyi ondadır ki, bu ustaların yanaşma mövqeləri bir-birindən çox fərqli və rəngarəngdir.

Zövq ilə bağlı təsəvvüfi anlamda da çox müxtəlif rakuşlardan yanaşmalar vardır. Belə ki, bir çox mütəsəvvüflərin fikri ilə desək, *zövq* bir batini işıqlanma təcrübəsi, haqq və həqiqətin müşahidə vasitəsidir. İnsan gözəlliyə baxır, onu duyur və bundan *zövq* alır. Lakin bu *zövq* duyumu batini bir yaşamdır, içdən gəlir, daxilədən süzülür. İnsan Tanrı gözəlliyini yalnız təsəvvür edə bilər, duyar və ya röyasında görür. Düşünmək olar ki, Varlığın yerdəki nizamı, ardıcılıq düzümü, yaratdığı təbiətin ecazkar gözəlliyi, özünün tam əksi olan insani gözəllik və sairə *zövq* almaq üçündür. İlahi *zövq* batini işıqlanmaya bir işarətdir və haqq-həqiqətin ilkin müşahidəsidir.

Burada duyum birinci yerdədir. *Zövq* əhli olmaq daha çox ariflərə mənsubdur, gözəlliyyə *zövq*ünü yaşamaq aşiqlərə xas bir duyğudur. Ariflər isə ən böyük haqq aşiqləridir. Onlar yerin-göyün, haqqın, həqiqətin, ədalətin carçısıdır.

İlahi eşq - insani eşqin ali məqama keçməsi ilə yaranır, insani eşqin şaxələri sonsuz olduğu qədər, ilahi eşqin tərəfləri böyük və bir istiqamətlidir.

Orta əsr təsəvvüf poeziyasından məlumdur ki, Allahın gözəl camalını görmək və ondan *zövq* almaq hər aşiqə nəsib olmayan bir mükafatdır.

Varlıq və yoxluq prinsiplərinin də eşqin təlqin və təqdimində özünəməxsus çoxaspektli xüsusiyyətləri əksini tapır. Varlıq və yoxluq prinsiplərinin sonu əsasən mütəsəvvüflərin düşüncəsində eşqin gücü ilə insanın mütləq varlığa qovuşması ilə bitir. Professor Yaqub Babayev varlığı növlərlə təsnif edərək yazır: *“Təsəvvüfdə varlıq mənəvi (ilahi) və maddi olmaqla iki yerə ayrılır. İlahi varlığa vacib aləm (yəni mütləq mənada var olan), Qeyb aləmi, Mələküt aləmi, maddi varlığa isə mümkün aləm, Şəhadət aləmi, Mülk aləmi də deyilir”*²⁶.

Təsəvvüfi aləmdə varlığın həqiqətdə, zehində və dildəki halı izah olunur. Birinci halda varlıq yalnız həqiqətdə Tanrı tərəfindən bilinir. İkinci halda varlıq yalnız həqiqətdə deyil, zehində də əksini tapır. Üçüncü - varlığın dildəki mövcudluğu sözlə duyulur.

“Varlıq”, “var olma” deyərkən, təbii ki, ilk öncə dünyanın yoxdan var olması, yoxdan yaradılması ilə bağlı dini bilgiler xatırlanır. Şərq ədəbiyyatında çox geniş yayılmış və hər bir sənətkarın yaradıcılığında fərqli ifadəsini tapmış Tanrının dünyanı bir “Ol” kəlməsi ilə yaratmasına dair əfsanə, rəvayət və hədislər XIII-XV əsrlər şairlərinin də varlıq-yoxluq fəlsəfəsinə dair baxışlarında əsas fikri qaynaqlardan olmuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin III paragrafı **“Eşq məfhumu ağıl, qəlb, ruh, mərifət və ariflik paradigmasında”** adlanır. Sufizmdə müstəsna əhəmiyyət və mövqeyi olan insan amilinin kamillik zirvəsinə qalxmaq üçün müəyyən mərhələlərdən keçməsinin vacibliyi bu örnəkdə XIII-XV əsrlər təsəvvüf şairlərinin yaradıcılığı əsasında çox aydın şərh edilmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayevin də qeyd etdiyi kimi, *“Təsəvvüf və irfan – islamın, xüsusən, sənətlə əlaqələrinin üsulu və forması olur”*²⁷. Bu baxış təsəvvüfi anlayışda olduğu kimi, bütün əxlaq kodekslərində də öz əksini tapmışdır. İstər islami-dini, istərsə də məlum əxlaq normalarında məsələyə bilavasitə bu paradigmada toxunulmuşdur. Axı insan, ümumiyyətlə, hər bir istəyinə müəyyən mərhələləri

²⁶ Babayev Y.M. Təriqət ədəbiyyatı: Sufizm, hürufizm / Y.Babayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – s. 20.

²⁷ Qarayev Y.V. Tarix: yaxından və uzaqdan / Y.Qarayev. – Bakı: Sabah, – 1995, – s. 90

keçməklə çatır. Bu yolun və məqamın da pillələri olur, yəni insan oğlu bu məqamlara birdən-birə sıçrayışla deyil, inkişaf mərhələlərini keçərək, müəyyən dərəcələrə çataraq yaxınlaşa bilər. Sufi görüşlərdə də bu yolun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu mövzu təsəvvüf ədəbiyyatında daha geniş yer almışdır. Bir çox tarixi dövrlərdə olduğu kimi, XIII-XV əsrlər ümumtürk poeziyasında da mütəsəvvüflərin bu yol haqqındakı özəl duyğu və düşüncələri əksini tapmışdır. Təsəvvüfdə bu yol aləmin seyri ilə başlanır, lakin bəzi sufilərin fikrinə görə, onun başlanğıcında birinci mərhələ ağıldan keçsə də, yolun əsas keçidində onun rolu çox azdır. Əsas olan qəlb və ondakı eşqdır.

Əslində bu fikir ağılı insanın xoşbəxtlik mənbəyi hesab edən bir çox filosofların düşüncələrinə zidd olsa da, düşünmək olar ki, ağıl ilə qəlbin vəhdəti bu məsələnin həllində başlıca mahiyyət kimi qiymətləndirilə bilər. İnsana fayda verən nə varsa, hamısının xeyirlə bağlılığı prinsipi də təsəvvüfi baxışların əsas məğzidir.

XV əsr şairlərindən olan Əhməd Paşa qəlb evində olan eşqi insanın batini gövhəri kimi qiymətləndirib ağılı ondan aşağı hesab edirsə, XIV əsr Türk poeziyasının nümayəndəsi Aşıq Paşa bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşır. Onun düşüncəsində ağıl və qəlb yalnız birlikdə insana, haqq və həqiqəti anladır, duyurur və haqsızlıqdan uzaqlaşdırır. Qəlb ağıldan fərqli olaraq daha çox duymaq qabiliyyətinə malikdir və bu yöndən ağıl bəzi məqamlarda qəlbin qarşısında gücsüzdür.

Şairin düşüncəsinə görə, gerçəkliyə çatmaqda, Allaha ulaşmaqda ağıl və qəlbin, düşüncə ilə batini duyumun qovuşması vacibdir. Qəlb anlamı - irfanda çox böyük önəm daşıyır. Orta əsr təsəvvüf şairlərinin şeirlərinin məzmunundan aydın olur ki, onların fikrincə, qəlb insana mənəvi, ruhani bir lütf olaraq bəxş edilib. Lakin qəlbi işıqlandırmaq məharəti bu varlığın özünə aiddir. İnsanı başqa məxluqatlardan fərqləndirən üstünlüyü də onun qəlbinin nuru ilə ölçülür.

Eşqdə mərifət anlayışı da XIII-XV əsrlərin şairlərinin yaradıcılıqlarında diqqət yetirilən məsələlərdəndir. Mərifət sözünün lüğəvi mənasına gəlincə, ərəb sözü olub qabiliyyət, bacarıq, hünər, müdriklik kimi fikirlərin məcmusunu cəmləşdirərək dərin bir mənə

ifadə edir. Dövrün təsəvvüf şairlərinin şeirlərinin məzmunundan aydın olur ki, mərifət sözünün təsəvvüfi anlamda çox fərqli və özünəməxsus mənaları vardır. Belə ki, mərifət kəlməsi yaradana mənsub sifətlər və təcəllilər haqqında mənəvi təcrübə ilə əldə edilən bilik və elm mənbəyi kimi anlaşılır. Yəni mərifət təsəvvüfdə bir mükəmməllik elmidir.

Bütün təsəvvüf təmsilçiləri mərifət anlayışına toxunmuşdur. İmaməddin Nəsimi yaradıcılığında da bu anlayışın tez-tez təkrarlandığını izləyirik.

Ariflərin elmi - mərifət adlanır, bu yol işıqlı bir yoldur və ona seyri-süluk ilə yetişmək mümkündür.

Ariflik dərəcəsinə çatmaqda eşqin xüsusi rolunu, uzaqgörən, həssas, fikri işarədən tutan, duyğulu bir aşıq kimi yetişməyini, demək olar ki, orta əsrin bütün mütəfəkkirləri vurğulamışdır:

Arif eşq əhli olaraq əsilzadədir, onun davranış və hərəkətləri çoxlarından fərqlənməli, dilində, fikrində, düşüncəsində yalan və riya olmamalıdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin IV paragrafı **“Eşqdə seyri-süluk, Salikin dərəcələri və vəhdəti-vücuda anlayışı”** adlanır. Təsəvvüf təliminin də özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri və o cümlədən seyri-süluk və Salikin dərəcələri kimi məqamları vardır. Seyri-süluk Salikə məxsus elə bir məqamdır ki, o bütün mənəvi dərəcələrini başa çatdırana qədər bu yolu keçməlidir. Bu, mənən kamilləşmə yoludur və onun sonu Haqqa qovuşma vüsəlidir. Əslində, bu yol şəriəti adlayıb təriqətə qoşulan şəxs, yəni Salikin əxlaq tərbiyəsidir.

XIII-XV əsrlərin təsəvvüf şairlərinin poeziyasında bu incəliklər çox mükəmməl bir təlim şəklində izlənilir.

Salik - bütün təsəvvüf poeziyasında vurğulandığı kimi, şəriətə girib, təriqətin bütün şərtlərinə əməl edib yolunu uğurla başa vuraraq Allaha qovuşmaq üçün seyri-süluk ilə ona yönələn bir talibdir. Elvani Şirazinin dediyi kimi, ilahi eşqin zövqü ilə Salik olursan ki, o zaman ən çətin işlərin asan olur.

XIV əsr mütəsəvvüflərindən olan İslam “Muinül-Mürid” əsərinin “Təriqətə girmə” bölümündə seyri-süluk yoluna çıxanlara üz tutaraq, - ey bu yola gələnlər və təsəvvüf içində məclis quranlar,

dinləyin bunları ki, əməli, zühdü, tekvanı dərindən öyrənin, qafil olmayın - deməklə təsəvvüfə girənlərin haqq yolunu tutmalarının, əməli-saleh olmalarının vacibliyini şərt kimi qarşıya qoyur.

Şair izah edir ki, bu yolun şəriət, təriqət və həqiqətdən başqa mücadiləsi yoxdur.

Mütəsəvvüf həqiqəti qəlbə, təriqəti ağıla bənzədir. Onun düşüncəsində müsəlman olmaq üçün öncə iman gərəkdir, yoxsa seyri-süluka çıxmağın əbəs olar.

Seyri-sülukun yollarını bütün incəliklərinə qədər çözen müəllif insani fəzilətləri cəm etmək üçün bu axtarışa aid təsəvvüfi anamları bir-bir göz önünə gətirir. Şair İslam bütün həyat yolunu özünün “Muinül-Mürid” əsərində yer alan şeirlərində göstərmişdir ki, bu da tədqiqat üçün çox güvənli mənbə kimi qəbul edilmişdir. “Muinül-Mürid” əsərinin özünün də əsl müəllifinin kimliyi ilə bağlı xeyli mübahisələr olmuş, lakin müəllifin əsərdə Şeyxi Şərəfin əsərinin “Mebadi-i Süluk” olduğunu vurğulaması və öz adının İslam olmasını açıqlaması bu mübahisəyə son qoya bilmişdir.

İslamın klassik ədəbiyyata və dinin hüquqi məsələlərinə bələd olan bir şair kimi tanınması doqquz yüz beytlik təsəvvüfi anamlı əsərinin məzmunundan aydın olur. Mütəsəvvüf haqqında məlumatlar çox az olsa da, onun “Muinül-Mürid” əsərinin dil özəllikləri və burada islami dəyərləri yetərincə qiymətləndirməsi müəllifin yüksək elmi təcrübəsindən xəbər verir. Əsər başdan sona qədər təriqət, şəriət aləmini bütün incəlikləri ilə çözen, islamın dərinliklərindən xəbər verən bir təlim dərslidir. Namazın bütün şərtlərini, oruc tutmağın savablarını şəriət və təriqətə uyğun incəlikləri müəllif çox məhəratlə izah edə bilmişdir. Seyri-sülukun XV əsr şairləri arasında mükəmməl şərhçilərindən biri də Kamal Ümmidir. XV əsrin ünlü şairi, təkkə sahibi kimi ətrafına dövrün ziyahlarını toplamağı bacaran, kəramətləri ilə tanıyanları heyrləndirən Kamal Ümmi bir çox mütəsəvvüflər kimi şeirlərində Salikin keçdiyi mərhələləri, yetişdiyi dərəcələri mahir bir ustalıqla şərh edə bilmişdir.

Təsəvvüf şairlərinin əsərlərindən də bizə məlum olur ki, təsəvvüfi təlimdə əsasən eşq anlamına sahib olmaq və Allahın

dərgahına çatmaq, daha sonra isə onda əriyib ona qovuşmaq üçün müəyyən yollar, mərtəbələr, məqamlar vardır.

Seyri-süluk ifadəsini bir çox mütəsəvvüflərdən fərqli olaraq “seyri-səfər” kimi vurğulayan şair bu eşq yolunun bütün tərəflərini şeirlərində ustalıqla incələyə bilmişdir. Süluk əslində yol deməkdir, “seyri-süluk” isə bu yolun seyrinə dalmaq, bu yolda müşahidəçi olub onu izləmək, axtarmaq və öyrənmək mənalərini ifadə edir. Mütəsəvvüflərin dediyi kimi, bu yol eşq yoludur, ona görə ki, Saliki bu gərgin yola sövq edən, aparıcı ilahi eşqidir. Təbii ki, seyri-süluk əsasən həyat yoluna, ömür yoluna da bir işarədir. Lakin seyri-süluk ilk olaraq təsəvvüf təlimində tərbiyə ilə bağlı mənalara daşıyan ilahi eşqin bütövləşmə məqamına yetişməyə doğru yönələn yoludur.

Salik bu yolu keçərkən çalışmalıdır ki, üzərində dünya yükünün heç bir ağırlığı olmasın. Bu yolda insanın öz vücudu da yüngül olmalıdır. Amalı, istəyi təmənnsiz, saf və müqəddəs olmalıdır.

Təsəvvüf fəlsəfəsinin aparıcı nəzəri müddəaları işığında yazıb-yaradan Kamal Ümmnin fikrincə, özündə nəfs, tamah, hiylə kimi neqativ hallar saxlayanlar bu yola yönəlib Salik ola bilməz. O zaman bu yükün ağırlığı onun yolçuluğuna mane olar - fikri də çox təbii səslənir. Şair vurğulayır ki, bu yola çıxarkən bir incə tükə belə nəzər yetirmə, nəfs salma, yoxsa yolun əbədi olaraq bağlanır.

Kamal Ümmi bu yolda büdrəyənləri də xatırladır, onların üzərində dünya malı olan iynənin belə, ağırlığından bəhs edərək bəlli bir yerdə qalmasının səbəbi olduğuna işarə edir.

Yükünü yeynildi gör i yol eri

Kim Məsihe ignesi oldu sakil (K.Ü.)

Kamil insan konsepsiyasını hazırlayan hər bir mütəsəvvüf bu yolun incəliklərini poeziya dili ilə oxucusuna daha rəvan anlada bilir. Dövrün, zamanın şeirə, sənətə verdiyi qiymət onların bu yolu seçmələrinin səbəbidir.

Təsəvvüf təlimindən rişət alan talib eşq yolunda da öz elmi-dini, fikri, düşüncəsi ilə sülukdan keçən bir mürid kimi müəyyən zamandan sonra mürşid olaraq yetişir. Bu düşüncə bütün mütəsəvvüflərin yaradıcılığında yer alır.

Vəhdəti-vücut və ya bütövlük anlayışı. Orta əsr şairləri təsdiqləyirlər ki, eşq birmənalı şəkildə insanın qəlbində yer alan Tanrı qüdrəti, bilgi nuru, Allah feyzi olduğu kimi, həm də bir bütövlük rəmzidir. Bu bütövlük yolunda aşiq hər əzaba dözməlidir.

Şair göstərir ki, sənə qovuşmaq məqsədilə çox çabalayıram, ancaq müvəffəq ola bilmirəm, bu vəhdət mənim taleyimə yazılmalıdır. Təbii ki, bu yazı ruhunu pak, əməllərini saleh edənlərə nəsis olar. Pak ruhu ilə mənəvi aləmini işıqlandıranlar kamillik məqamına eşqi ilə yetişir və bu məqamlar XIII-XV əsrlərin bütün mütəsəvvüflərinin əsərlərində geniş yer almışdır. Lakin XIV əsr mütəsəvvüflərindən olan Əhməd Gülşəhrinin tərcümə əsəri kimi işlədiyi “Mətiqüt-Teyr”də bu qovuşma mərhələsi daha aydın, rəvan və nizamlı şərh olunur. Məsnəvi məşhur mütəsəvvüf şair Fəridəddin Əttarin eyni adlı əsərindən 1317-ci ildə tərcümə olunmuşdur. Lakin Gülşəhri əsərə xeyli əlavələr etmiş, onu orijinal əsər kimi işləmişdir.

Əsər vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə söykənən önəmli bir mövzunu əks etdirir. Burada tək və mütləq vücudun varlığından və onun yerdəki aynası olan digər varlıqların onunla vəhdətə qovuşduğu bütün anlar əks olunur ki, həmin anlar təsəvvüf anlamında məqam kimi səslənir.

Çox gərgin, ağır mücadilələrdən, əzablı yollardan keçərək, min bir iztirabla üzləşəndən sonra Varlığa qovuşma məqamına yetişən quşların timsalında bu məqamların çox həyəcanlı səhnələri əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin Dördüncü fəslə **“XIII-XV əsrlər türk poeziyasında eşqin poetik semantikasi”** adlanır. Burada XIII-XV əsrlər Türk mütəsəvvüflərinin poeziyasında eşqin təqdimində istifadə olunan simvollar və onların mənə çalarlarına dair əlaqələr tədqiq olunur. Təsəvvüf şairlərinin poeziyasından seçilmiş nümunələr vasitəsi ilə bir çox semantik məqamlar araşdırılır.

Dördüncü fəslin I paragrafı **“XIII-XV əsrlər türkdilli poeziyada rəqəmlərin simvolik, mifik və mistik mövqeyi”** adlanır. Burada rəqəmlərin yalnız riyazi deyil, həm də magik, mistik xassələrə malik xüsusiyyətləri tədqiqatə cəlb edilir.

Qədim yunan riyaziyyatçı, metafizika, musiqi, etika və siyasətə dair araşdırmaların müəllifi olan Pifaqorun təbiri ilə desək,

rəqəmlər adi hesablama elementləri deyil, həyatın real ünsürləridir²⁸. Numerologiya elmi də rəqəmlərin riyazi funksiyaları ilə yanaşı, mifik xassələrinin olduğunu inkar etmir. Qədim inanclara görə, rəqəmlər müəyyən hökmə malikdirlər. Hətta bəzi varlıqlar və dəyişikliklər rəqəmlərin hökmü altındadırlar.

Rəqəmlərin simvollaşması, müqəddəs termin kimi özünə yer alması artıq XIII-XV əsrlərin poeziya yaradıcılığında daha çox diqqət çəkir və həmin dövrün mütəsəvvüf şairlərinin dünyagörüşü sistemində, ümumiyyətlə, dini-mifik təfəkkürlərində dərin izləri olduğundan yaradıcılıqlarında da rəngarəng məqamlarda təzahürünü tapdığını görürük.

XIV əsr mütəsəvvüflərindən olan Hüsam Katibin Fəridəddin Əttardan çağatay tükəsinə tərcümə edib, yetəri qədər əlavələrlə ərsəyə gətirdiyi “Cümcümənamə”sində göyün yeddi təbəqəsinin təsviri verilir ki, həmin qatların mahiyyəti rəqəmlərə uyğun olaraq açılır və burada rəmzləşmə ədədlərin qutsallığına və mistikasına xidmət edir. Çox maraqlıdır ki, əsərdə cənnətə aid fikirlərə toxunulursa da, ya vərəqlərin əskikliyi, yəni itməsi səbəbindən, ya da ümumiyyətlə, bir sirr olaraq cənnət qatının gizli saxlanması nöqtəyi-nəzərindən səkkizinci qatda baş verən hadisələrdən əsla bəhs edilmir. Əsərdə göstərilir ki, göyün 1-ci qatı münafiklərə, yəni dindən danışmış ona qəlbən bağlanmayanlara, içdən inanmayanlara mənsub olub “Haviyə” adlanır. 2-ci təbəqə yəhudilərə mənsubdur və bu təbəqəyə “Sair” deyirlər, 3-cü təbəqəyə “Cahim” deyilir və xristianlara mənsubdur, 4-cü təbəqə isə nəfsi güclü olan “Kafir”lərin yeridir, 5-ci təbəqə “Hütamilər”in, yəni günah edən, xətası olan insanların məskənidir. 6-cı təbəqədə “Siccinlər” olur, bura bir növ zindana bənzər, burda da günahı olanlar saxlanar. Nəhayət, 7-ci təbəqə “Cəhənnəm”dir, buraya şəriətin haqq olduğunu, qiyamətin varlığını dərk edib lakin əməl etməyənlər düşsə, cəhənnəm odunda yanarlar. Əsərdə Cümcümə şah cəhənnəmdə başına gələn müsibətləri Həzrəti İsayə nəql edir, insanları pis əməllərdən çəkəndirməyin savabından danışır. Çünki Cümcümə şah özü bir çox ədalətsizliklərə yol verdiyi üçün cəhənnəmə düşsə də, xidmətində

²⁸ Pifaqor. // kayzen.az/blog/filosoflar/4837/pifaqor.html

olanlara qarşı yaxşı davrandığına görə Allah tərəfindən ona bir fürsət verilir. Yol kənarında yatan quru bir kəllədən ibarət olan Cümcümə Həsreti-İsanın suallarına cavab verərək yenidən həyata qayıdıb müsəlman olaraq 80 il yaşamaq şansı əldə edir²⁹. İnsanın sonuncu mənzilindəki bu təbəqələrin rəqəmlərlə sıralanması da rəqəmlərə mistik baxışın yaranması səbəblərindən biridir.

Bütün mistik təlimlərdə olduğu kimi, XIII-XV əsrlərin şairlərinin də dünyagörüşündə əsas Allahın təkliyi və insanla vəhdəti məsələsi dayanır və “bir” rəqəminin qutsallığı daha çox vahid Allaha bağlanır.

Xəq olunanın Xəliqə qovuşma məqamındakı birlik, bütövlük Sultan Vələd yaradıcılığında çox hallanır və bu məqam ən müxtəlif misallarda ifadəsini tapır. Şairin yaradıcılığında digər rəqəmlərə nisbətən 1 (bir) rəqəminin daha çox işlənməsi, təbii ki, səbəbsiz deyildir. Burada başlıca səbəb, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin əsas mahiyyəti olan insanın Allaha qovuşaraq, Onda yox olaraq, Onunla bir vahidə çevrilməsi, Onunla bir bütöv halında mövcudluğu və mütləqliyidir.

Əslində XIII əsr Türk poeziyasında çox geniş yer alan bu mövzu təkcə Sultan Vələdin deyil, bütün sufi şairlərin yaradıcılığının əsas ideya qaynaqlarındandır. Məlum məsələdir ki, sufi təliminə görə, görünən dünya öz-özlüyündə mövcud deyil, yalnız Allahın varlığında mövcuddur. Allah görünən aləmin mahiyyətidir. Sultan Vələd də dəfələrlə vurğulayır ki, hər şeyin əsası olan O – vahiddir, yəni O – tək varlıqdır!

Tək Tanrının və vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin birlik, bütövlük ideyası “1” rəqəminin də bu poeziyada tez-tez işlənməsinə zəmin yaratmışdır. Bunu Əşrəfoğlunun yaradıcılığında da görürük.

“İki” ədədinin ifadə etdiyi “xeyir-şər”, “ağ-qara” Zərdüş fəlsəfəsinin əsas hədəfi olduğu kimi, daha erkən yaranan nağil, dastan və rəvayətlərdə də “ağ qoç, qara qoç”, “iki yol ayrıcı” kimi folklor elementlərində əksini tapmışdır.

²⁹ Çağatayca Cümcümename / hazırlayanlar. M.Toker, M.Uyğur. – Konya, Birinci Baskı, Matbaa İpek Ofset, – 2017, – s. 74.

Hətta təsəvvüf şairlərinin iki cahan təsviri də bu rəqəmin qutsal tərəflərindən xəbər verir.

Poeziyasında “iki cahan” ifadəsinə tez-tez rast gəldiyimiz İmadəddin Nəsimi özünəməxsus sirli-sehrli misralarında “məstur əşyanın”, yəni gizli əşyanın yalnız hürufi idrakı ilə dərk edilə biləcəyini qeyd edir. Dissertasiya işində bu cür ardıcılıqla rəqəmlərə xas olan mistik və mifik anlayışlar, o cümlədən XIII-XV əsrlər təsəvvüf şairlərinin baxışları tədqiq edilib bəzi müəmmalı məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Dördüncü fəslin II paragrafı **“Orta əsr Türk poeziyasında eşqin təzahüründə zinət əşyalarının poetik funksiyası”** adlanır. Hər bir xalqın mifoloji inamının formalaşmasında yaşadığı coğrafi mühitin mühüm təsiri vardır. İlk çağlardan yaşayış üçün dağların, daşların oyuğunu, qayaların, dərələrin dibini özünə məskən edən insan oğlunun təkcə daş dövrünü iki dəfə yaşamasını nəzərə alsaq, o zaman ulu Türkün minerallara, süxurlara, daş-qaşlara bu cür həssas münasibətinin əsas mahiyyətini anlayarıq. Hələ eramızdan əvvəl IV əsrdən etibarən kvarts, ametist, zümrüd, yəşəm, xrizokolla, qranit, malaxit kimi daşlardan bəzək əşyaları hazırlanmağa başlanmış, bu cür daşlar təbiətdə tapılan sərbəst minerallar arasında şüalanma qabiliyyətinə görə qiymətləndirilmişdir.

Qədim və qiymətli daşlar arasında almaz hər zaman insanların diqqətini çəkmiş və saraylarda, xəzinələrdə xüsusi qiymətə malik olmuşdur. Tarixdə almaz qədər sevilən qiymətli və qədim bir daş olmayıb. Onun “Dəryayi-Nur”, “Şahi”, “Kuhi-Nur” “Orlov” və ya “Böyük Moğol” kimi məşhur parçaları bu gün də muzeylərdə saxlanılır.

Məlumdur ki, qiymətli daşlar, daha çox isə ləl, dürr, mirvari, zümrüd, yaqut, firuzə öz zahiri görünüşü, göz oxşayan gözəlliyi, insanda müsbət və xoş əhval yaratması və hətta tibbi-bioloji təsiri (insanın səhhətinə göstərdiyi bu və ya digər təsiri) dəyərli mənərlər kimi həmişə elm və düşüncə adamlarının diqqətində olmuş, təbiətin yaratdığı bu möcüzəli sərvət haqqında xalq arasında əfsanə və rəvayətlər uydurulmuş, nağıl və bayatılar qoşulmuşdur. Tədqiqatlardan da aydın olur ki, xalqın mifik təfəkküründə daş-qaşlar təkcə zinət əşyası kimi deyil, həm də sehrli, uğur gətirən

qüvvə kimi sabitləşmişdir. Professor Tahirə Məmməd də yazır ki, *“Bu artıq faktdır ki, müasir dünya ədəbiyyatının strukturunu mifologiya nəzərə alınmadan açmaq mümkün deyil”*³⁰.

Elm və qələm sahiblərinin qiymətli daşların təsvirinə həsr olunmuş əsərlərində təbiətin bu əsrarəngiz möcüzələrinin mənşəyi, xassələri, keyfiyyəti, tanınma və istehsal üsulları, tapılma yerləri, saxlanılma və mühafizə qaydaları, dəyərini təyin edilməsi metodları və nəhayət, müalicəvi əhəmiyyəti, canlı orqanizmlərə göstərdiyi təsirinə dair müxtəlif mülahizə və fikirlər irəli sürülmüşdür. Qiymətli daşlar haqqında ən məşhur traktatlardan X-XI əsrlərin görkəmli alimi Əbu Reyhan əl-Biruninin *“Kitab əl-cavahir fi mərifət əl-cavahir”* (*“Cəvahirlərin öyrənilməsi üçün məlumat kitabı”*), yenə XI əsr alimi İbn Sinanın qiymətli daşların müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında bilikləri də ehtiva edən tibbə aid *“Qanun”*, XIII əsr alimi Nəsirəddin Tusinin Hülaku xanın sifarişi ilə qüdrətli Elxani dövlətinin xəzinəsindəki qiymətli daş-qaşların xassələrinin öyrənilməsi məqsədilə yazdığı *“Tənsuqnameyi-Elxani”* (*“Cavahirnamə”*) əsərini və bir çox tədqiqatları göstərmək olar. Hətta bu gün də müxtəlif bürc altında doğulan insanlara məhz hansı daşların uğur gətirəcəyi maraqla qarşılanan mətləblərdəndir³¹.

Qiymətli daşlar söz sərraflarının, şairlərin ən çox müraciət etdiyi *“poetik obrazlardan”* sayılır. Klassik şeirimizdə bir qayda olaraq sevilənin dodaqları, gözləri, yanağı inci, dürr, mirvari, ləl və s. kimi rəmzləşdirilmiş obyektlərə bənzədilmiş, müqayisə və qarşılaşdırmalar aparılmış və çox maraqlı poetik fiqurlar yaradılmışdır.

Klassik şeirimizdə qiymətli daşların işlənmə tezliyi və mənalandırılması baxımından ləl birinci yeri tutur desək, səhv etmərik. Bunun da təbii ki, öz səbəbləri vardır. Qiymətli zinət daşları sırasında ən qədim tarixə malik olan, təbiətdə nadir tapılan, gözəl xarici görünüşlü, ayrı-ayrı rəng çalarları (qırmızı, sarı, bənövşəyi) və parlaqlığı ilə seçilən bu mineral bəzi fərqli

³⁰ Məmməd, T.Q. Neosufizm: yaradıcılıq və nəzəriyyə / T.Q. Məmməd. – Bakı: XAN nəşriyyatı, – 2016, – s. 17.

³¹ Vəliyeva, F.T. Zinət əşyalarının mifik anlamı / F.T.Vəliyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2013, – s.88.

xüsusiyyətləri ilə söz ustalarının da diqqətini daha çox cəlb etmişdir.

Orta əsrlər klassik Türk ədəbiyyatında, demək olar ki, hər bir şairin yaradıcılığında bu mövzuya dair misallar yetərincədir. Lə'1 – Qazi Bürhanəddin şeirində ən çox müraciət olunan qiymətli daşlardandır. Şairin “Divan”ının diqqətlə araşdırılması göstərdi ki, Qazi Bürhanəddin lə'1 deyərkən, birmənalı olaraq gözəlin dodaqlarını nəzərdə tutur. Şair “lə'1” kəlməsini həm ayrılıqda işlədir, həm də “ləb” sözü ilə izafət daxilində verir.

Şah İsmayıl Xətayi də “ləl” deyərkən sevgilinin dodağını nəzərdə tutmuşdur. Məşuqənin vüsali ilə çırpınan aşiqin dərdinə dərman sevdiyinin abi-ləlidir. Təsəvvüfi düşüncədə ləl, Tanrı ifadəsinin, Allah adının çıxdığı müqəddəs bir məkandır, yəni dodaqlardır. Bu bənzətmə qudsallığı baxımından da ləl daha dəyərlidir.

Zümrüd də XIII-XV əsrlər şairlərinin ən çox istifadə etdikləri təsvir vasitələrindəndir. Maraqlı olan budur ki, mütəsəvvüflər bir çox elmləri mənimsəməklə bərabər, xalqın zinət əyalarına yanaşma mövqelərinə yaxından bələd olmaqdan dolayı, həmin cəvahiratların əyalarını, xassələrini, dəyərini də dərindən bildiklərindən şeirlərində çox real bənzətmə yaratmağa da nail olmuşlar. Zümrüd daha çox gözləri ifadə edir, bəsirət gözləri də zümrüdü ən parlaq təcəssümü ilə açılır.

Zümrüd cəvahirat aləmində xüsusi dəyəri olan daşlardan hesab olunur. Onun müalicəvi əhəmiyyəti ilə yanaşı, mənbələrdə sehri təərəfləri də daim yer almaqdadır. Zümrüdü yuxu ilə ilgili təərəflərindən bəhs olunmasına çox güman ki, onun yaşıl rəngdə olmasının da təsiri vardır. Zümrüdü ilan zəhərini dəf etməsi və insana yuxu gətirməsi də bu daş haqqında uğurlu rəmzlərlə bağlı söylənənlərdəndir³².

XIII-XV əsrlərdə Türk dilində yazıb-yaratmış söz sənətkarlarının, əsasən də hökmdar şairlərin yaradıcılıqlarında zinət əşyalarının mənalandırılması, işlənmə xüsusiyyətləri, poetik

³² Vəliyeva, F.T. Zinət əşyalarının mifik anlamı / F.T.Vəliyeva. – Bakı: Elm və Təhsil. – 2013, – s. 40-50.

obrazların yaradılmasında onlardan istifadənin özəlliklərinin öyrənilməsi bir daha göstərir ki, bu qələm ustaları mükəmməl təhsil almış, geniş dünyagörüşünə sahib olmuş, öz dövrlərinin elmlərinə dərinlən yiyələnmiş və bədii yaradıcılıqlarında da onlardan yeri gəldikcə məharətlə istifadə etmişlər. Xüsusən də şifahi xalq ədəbiyyatından gələn bənzətmələr yazılı irsimizdə, bədii nümunələrdə eşqin tərənnümündə zinət əşyalarından bir rəmz kimi istifadə edilməsində başlıca qaynaqlardan olmuşdur.

Dissertasiya işinin Dördüncü fəslinin III paragrafı **“Eşqin tərənnümündə intertekstual (mətinlərarasında bir-birinə bənzəyən təfsirlər) komponentlərin rolu”** adlanır. Burada intertekstuallığın geniş yayılmış forması olan allüziyadan daha çox istifadə edən orta əsr şairlərinin yaradıcılığı araşdırılır. Mətinlərarası əlaqələrin və bu əlaqələr içərisində verilən bir çox sitatların məğzi-mənası açılır.

XX əsrin ikinci yarısından Avropa ədəbiyyatşünaslığında işlənməyə başlayan intertekstuallıq termininin mahiyyəti, onun Şərq ədəbiyyatında daha qədim köklərə və ənənələrə malik olması haqqında mülahizələr dissertasiya işində geniş yer alır. Müasir dövrdə dünya ədəbi elmi-nəzəri fikrinin intertekstuallığa verdiyi tərif, onun müəyyənləşən tərkib hissələri və ya növlərinin təhlili də burada izah olunur.

İntertekstuallıq anlayışı ədəbiyyatşünaslığa ilk dəfə 1967-ci ildə M.M.Baxtinin “polifonik roman” konsepsiyasının təhlili əsasında Y.Kristeva tərəfindən daxil edilmiş³³, sonralar bədii mətnlərdə intertekstuallıq problemi rus ədəbiyyatşünaslarından R.Bart, Y.Stepanov, Y.Karaulov, N.Fateyeva, İ.İlin, Azərbaycan alimlərindən professor Tahirə Məmməd, AMEA-nın professoru Salidə Şərifova və başqalarının tədqiqatlarında geniş şərh edilmişdir. Termin kimi yeni olsa da, diqqət yetirsək görürük ki, XIII-XV əsrlər təsəvvüf şairlərinin yaradıcılığında bu komponentlərin çox geniş rolu vardır.

³³ Кравченко, Е.В. Русские и зарубежные писатели в интертекстуальном поле романов А.Ф.Писемского // – Брянск: Вестник Брянского государственного университета, – 2017. № 1, – с. 185-191.

İntertekstuallığın müxtəlif növləri mövcuddur. O, bədii mətnlərdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir, o cümlədən müəllifin bədii əsərdə iştirakının xüsusi forması kimi də qəbul edilir.

Avropa və rus ədəbiyyatşünaslığında intertekstuallığın bir neçə səviyyəsi göstərilmiş, təsnifatı işlənib hazırlanmışdır. Bunlardan biri sitatlardır. Məlumdur ki, klassik Azərbaycan poeziyasında da Qurandan, qədim Şərq ədəbiyyatının nadir incilərindən sitatlar verilmişdir. Hətta bəzən klassik söz sənətkarı öz sələfinin yaradıcılığından bütöv bir misranı əsərinə daxil etmişdir. Bu fiqur klassik Şərq poetikasında təzmin adlanır.

Sitatlardan sonra intertekstuallığın ən çox yayılmış forması allüziyalardan istifadədir. Allüziya sözü latın dilindəki *allusio*-dan götürülüb, mənası “işarə”, “zarafat” deməkdir. Dissertasiya işində allüziya və illüziya ifadələrinin fərqinə də aydınlıq gətirilir.

Burada mətn daxilində müəyyən bir rəmzləşmiş poetik söz və ifadə, yaxud xalq arasında artıq qəbul edilmiş məsəllər vasitəsilə hansısa ədəbi, tarixi, mifoloji və ya siyasi fakta işarə nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, klassik Şərq poetikasındakı təlim poetik fiquru da bir çox anlamda intertekstuallığın bu növü ilə üst-üstə düşür. Bütün bunlar oxucuda təsvir və ifadə obyektinə haqqında daha ətraflı və dolğun təəssürat yaratmaq məqsədini güdür.

Mətnə əlavə elementlərin – məktub, gündəlikdən hissələr, qəhrəmanların özlərinin əsərlərindən parçaların daxil edilməsi də intertekstuallığa aiddir. Məsələn, daha çox epik əsərlərdə rast gəldiyimiz, qəhrəmanların bir-birilərinə qəzəl yazıb göndərmələri, məktub yollamaları və s. buna misal ola bilər. Bu zaman nitqin subyektinə guya dəyişir. Amma, əslində həmin parçaları da yazan müəllifin özüdür.

Maraqlıdır ki, Yunus Əmrənin nə üçün məhz sarı çiçəyə müraciət etməsi həmişə tədqiqatçıları düşündürmüşdür. Belə bir fikir vardır ki, sarı rəng keçiciliyi, faniliyi, xəstəliyi, kədəri, müvəqqəti olanı simvolizə edir. Çiçəyin sarılığı onun kimsəsizliyindən, məzlumluğundan xəbər verir.

Məlumdur ki, klassik ədəbiyyatda adətən gözəlin, sevgilinin üzünün gözəlliyini, cəlbediciliyini nəzərə çarpdırmaq üçün onu gülə

bənzətmişlər. Lakin o da məlumdur ki, gülün ömrü çox qısa olur. Odur ki, bəzən şair sevgilisinin üzünü gülə bənzətməkdən ehtiyat edir.

Ümumiyyətlə, insana verilən ömrün çox qısa olduğunu və ona görə də yaşanılan hər anın dəyərini bilməyin zəruriliyini dərk etmək üçün şair bəzən dünyanın faniliyindən doğan kədəri ifadə edərkən şeirlərində gəncliyi laləzarlı çəmənə, ətirli bahara, qocalığı isə xəzana bənzədir.

XIV-XV əsrlər Azərbaycan-Türk poeziyasının dahi sənətkarlarından olan, təsəvvüf ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndəsi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında başdan-ayağa təbiətin təsvirinə, baharın gəlişilə çiçəklərin rəngdən-rəngə, şəkildən-şəklə düşməsinə aid çox mükəmməl nümunələr vardır. Şair bahar çağı təbiətdə baş verən oyanışla öz halını assosiasiya edir. Və bu zaman məhz çiçəklərin, güllərin xüsusiyyətlərindən, zahiri forma və görünüşlərindən, yaşam müddətlərindən yaradıcılıqla istifadə etmişdir.

Divan ədəbiyyatı şairlərinin diqqətini cəlb edən ilk çiçək, şübhəsiz ki, qızılgül (və ya sadəcə, gül) olmuşdur. Maraqlıdır ki, qızılgül türk şeirində həm həqiqi, həm də rəmzi mənada işlənmişdir.

Qızılgül çiçəklərin sultanı hesab olunur və həmişə həm dünyəvi şairlər, həm də mütəsəvvüflər üçün ilham mənbəyi olmuşdur. İslam dünyasında qızılgülün öz ətrini Məhəmməd Peyğəmbərin tərindən aldığına inanılır. Xalq arasındakı “qızılgül iyləmək savabdır” ifadəsi və gül suyu verildikdə salavat çevirmək adəti də bu çiçəyin Həzrət Peyğəmbərin simvolu olmasından irəli gəlir.

Belə bir əfsanə də vardır ki, Həzrət Məhəmmədin Merac gecəsi Cənabi-Haqqın hüzurunda Cəbrayıl və Burakla birlikdə tərlər tökdüyü, Burakın tərindən sarı gül, Cəbrayılın tərindən bəyaz gül və Həzrət Məhəmmədin tərindən də qırmızı gülün meydana gəldiyi söylənilir.

Klassik ədəbiyyatda qızılgül gözəl əxlaqlı dost, yoldaşla da assosiasiya edilir. Bu da onun gözəl ətri ilə əlaqədardır. Gülə yaxın olan, onunla təmasda olan hər şey onun gözəl ətrindən pay aldığı kimi gözəl əxlaqlı insanların müsbət keyfiyyətləri də onlarla ünsiyyətdə olanlara sirayət edir.

Türk ədəbiyyatında qızılgül əsasən sevgilini və gözəli, gözəlliyi, yanaq, üz və dodağı, ümumiyyətlə isə sevgini simvolizə

edir. Gül Həzrət Peyğəmbərin simvolu olduğu üçündür ki, Türk ədəbiyyatında sevgililər həmişə gülə bənzədilirlər.

Dördüncü fəslin IV paraqrafı **“XIII-XV əsrlər türkdilli poeziyada rənglərin mifik anlamı”** adlanır. Xalqın şifahi təfəkkürü bütün sahələrdə aparıcı meyar olduğu kimi, rənglərin mifik anlamlarının açılmasında da öz hikmətini əsirgəməmişdir. Xalqın sınımaları bu baxımdan daha kəsərli inancları aşkara çıxarır. Əcdadlarımızın ən qədim düşüncə tərzini, həyata baxış və hadisələrə münasibətini əks etdirən sınımalar rənglərin də bəzi cəhətlərini açır. Burada, təbii ki, rənglərin ahəngi və insanlara bəxş etdiyi müsbət və ya mənfi enerji də əsas rol oynayır. Rənglərlə bağlı mühakimə yürüdərkən ilk öncə kainatın yaranması haqqındakı təsəvvürlər, o cümlədən Zərdüşť fəlsəfəsində göstərilədiyi kimi, varlığın əksliklər üzərində düzənlənməsi məsələsi yada düşür. Qədim Türk təfəkküründə rənglərin birbaşa mənalarından başqa, fəlsəfi çalar daşmasına ilk Türk eposlarında da rast gəlirik. Ümumiyyətlə, Türk qavramında rənglərin mənalandırılmasını araşdırmaq üçün öncə mifoloji qaynaqlara, əfsanə və rəvayətlərə, dastan və eposlara, ilkin yazılı mənbələrə baş vurmaq lazımdır. Bu mənada Orxon-Yenisey abidələri, Kitabı-Dədə Qorqud dastanları, Manas dastanı və s. qiymətli mənbələrdəndir. Türk mifoloji mətnlərində hətta Tanrı adlarına əlavə olunan rəng adları da ta qədimdən türklərin rənglərin mahiyyətinə verdikləri dəyəri bir daha təsdiq edir. Məsələn, məlumdur ki, qədim Altay türklərinin mifoloji mətnlərində Tanrı Qara Xan kimi təqdim olunur. Qədim türklər Göy Tanrının isə Ağ Xan, Qızıl Xan, Sarı (Qara) Xan, Yaşıl Xan adlarında dörd oğlu olduğuna inanmışlar. Bəzi Türk tayfalarında isə Tanrı, Yaradıcı “Bəyaz Yaradıcı”, “Ağ Ana” deyə qeyd edilir. Türklərin yaşadıkları coğrafi arealda onomastik vahidlərin – dəniz, dağ adlarının tərkibində də rənglərin işlənməsi maraqlı doğurur və əlbəttə ki, ayrıca müstəqil tədqiqatın mövzudur. Məsələn: Qara dəniz, Qırmızı dəniz, Ağ dəniz, Göy dəniz və s. tədqiqatlarda göstərilir ki, *“Türklərin kosmoqonik sistemində dörd istiqamət özünü göstərir. Bu əsas dörd istiqamətin özlərinəməxsus rəngləri vardır: “Şimalın rəngi qara, cənubun qızılı, şərqin göy mavisi,*

bəzən yaşıl, qərbin isə ağdır. Sarı rəng isə dünyanın mərkəzinin göstəricisidir”³⁴.

İbtidai yaradılış və başlanğıc təsəvvürləri iki əks mənə ifadə edən ağ və qara rənglərinin mifoloji anlamını da açıqlayır. Ağ – kainatda işıqlı bir aləmin, yəni yer üzərindəki xoşbəxt bir həyatın rəmzidir, qara isə məlum olmayan qaranlıq dünyanın.

XV əsr türk hökmdar-şairi Hüseyn Bayqara deyir ki, hicran, qəm cəhənnəmindən xaraba qalmış “(can) evimə” od saldı, güzəranım qara oldu və tüstüyə döndü. Burada bir beyt daxilində sanki bir “süjet” işlənmişdir. Hicran aşiqin viranə qalmış can evinə od salır, yanğın baş verir və tüstü çıxır. Burada, təbii ki, bu odu salan eşq, rüzigarın qarasını isə yaradan tüstüdür. Şair burada “tüstü”nün rənginə xüsusi işarə edir.

Türk mifik təfəkküründəki rənglərdən danışarkən yaşıl rəngi də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sakitlik, rahatlıq, dinclik, sülh, inam, etibar, arzu, murad, istək kimi mənalandırılan yazıl rəngin də söz sənətində çeşidli məqamlarda işlənməsinə rast gəlinir.

Müəllif burada yaşıl rəngi həyat mənbəyi olan yaşıllıq əlamətləri ilə xarakterizə edir. Qara daşların yaşıl səhralara çevrilməsi, rahat həyata, xoşbəxt günlərə qovuşmağın rəmzi kimi vurğulanır. Dissertasiya işində ardıcılıqla bütün rənglərin çalarlarına aydınlıq gətirilir, mütəsəvvüflərin rənglərin mifik, mistik və simvolik mənalarına münasibətləri açıqlanaraq tədqiq edilir. Hətta rənglərin bu cür xüsusiyyətlərinə laqeyd qalmayan XIII-XV əsrlərin təsəvvüf şairlərinin yaratdıqları təkkələrdə də bir çox təriqətlər rəng simvolikasına müxtəlif yöndən yanaşmışlar. Kübraviyyə təriqətinin banisi Nəcmüddin Kübra yaşıl rəngi Salikə yaxın olan Allah lütfünə uyğun uca və ilahi bir rəng kimi qəbul etmişdir. Nəcmüddin Kübra mənəvi təlim sırasında rəngli nurların təsvirini verərkən, burda Salikə aid olan nöqtələrin, dairələrin, bənəklərin varlığı və yaşıl rəngin bu varlıqlardan biri olan qırmızı və qara bənəklərin əhatəsindən keçməsinə vurğulayır. Salikin

³⁴ Türk eposlarında rənglərin simvolikası. <https://axundova.wordpress.Com/2017/02/15/turk-eposlarinda-r%C9%99ngl%C9%99rin-simvolikasi/>

yolundakı bu dairə və nöqtələr mütəsəvvüf şairlərin şeirlərində tez-tez izlənilir.

Hətta Kübranın müridi Nəcmüddin Dayə rənglərin təsəvvüfi anlamda simvolik mənalarına da aydınlıq gətirir.

Ağ rəngin islamla, sarı rəngin imanla, göy rəngin ehsanla, yaşılın sakitliklə, mavinin doğruyla, qırmızının vəcdlə, irfanla, qaranın coşqunluq və eşqlə ilgili olduğu da məlum bilgilərdəndir.

Təsəvvüf şairləri rənglərin bir çox xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq şeirlərinin məzmununda vurğulamaq istədikləri məsələnin mahiyyətini rənglər vasitəsilə açmağa çalışmışlar. Salikin zikr məqamında qəlbində yeddi nurun zahiri kimi, mavi, sarı, qırmızı, qara, yaşıl, göy və rəngsizliyin zühur olduğunu göstərmişdilər.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sarı rəng xalq arasında çox uzaq keçmişdən xəstəlik, yorğunluq rəmzi kimi mənalandırılsa da, bir çox tədqiqatçıların araşdırmaları bu rəngin günəşə və qızıl elementinə uyğun çalarlar verməsi yönündən fərqli mifoloji inamları ortaya qoymuşlar.

Orta Asiya miniatürlərində döyüşçülərin dəbilqələrinə ağ, göy, qırmızı, sarı rəngli bayraqcıqların həkk edilməsinin səbəbini araşdıran Mirəli Seyidov da vurğulayır ki, bu kiçik bayraqcıqlar³⁵ ola bilsin ki, əsgəri fərqləndirmə rütbəsi olmaqla bərabər, onun mifik bir inam kimi günəşə sarı və qırmızı rənglə, göy tanrısına göy rənglə, Ülgenə isə ağ rənglə sığındığını ifadə edir.

Göründüyü kimi, təsəvvüf ədəbiyyatında rənglərin müxtəlif mənalarda işlənməsi, rəmz kimi istifadə edilməsi olduqca geniş mövzudur və problemin önəmli tərəflərinə əyani nümunələr əsasında aydınlıq gətirilməsi göstərir ki, rənglərə münasibətdə də XIII-XV əsrlərin şairlərinin qidalandıqları ilk mənbə xalq təfəkkürü olmuşdur.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları tədqiqatın “Nəticə” hissəsində ümumiləşdirilmişdir:

- Kainatın vəhdəti, dünyanın düzənindəki mütənasiblik, zahir və batin, cismani aləmlə ruhi aləm arasındakı tarazlığın əsas

³⁵ Seyidov, M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən / M.M. Seyidov. – Bakı: Yazıcı, –1989. – s. 148

mahiyyəti XIII-XV əsrlər şairlərinin şeirlərində əksini tapan ən maraqlı mövzulardandır.

-Türk mütəəvvüf poeziyasının bəzi genetik kodları araşdırılaraq belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, şairlərin düşüncə tərzinin genişliyi, bədii-rəmzi təxəyyül qüdrətinin milli koloriti o dövr Türk poeziyasının əsas səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edir.

-XIII əsrin tanınmış ünlü anadilli şairləri və o cümlədən poeziyalarında folklor nümunələrinə daha çox istinad edən, əsərlərində eşqin təqdimi prinsiplərini əks etdirən Hacı Bektaş Vəlinin, Sultan Vələdin, Əhməd Fakihin, Dehqaninin, Şəyyad Həməzənin, Yunus Əmrənin, XIV əsr şairlərindən Rabğuzinin, İslamın, Xarəzminin, Seyfi Sərayinin, Hüsam Katibin, Həsənoğlunun, Nəsiminin, Gülşəhrinin, Aşiq Paşanın, Xoca Məsudun, Şeyxoğlu Mustafanın, Əflakının, Əhmədinin, Qazi Bürhanəddinin, Suli Fakihin, XV əsr şairlərindən Hüseyn Bayqaranın, Əlişir Nəvainin, Əhməd Dainin, Şeyxinin, Əhməd Paşanın, Necatinin, (Fateh Sultan Mehmed) Avninin, Cəm Sultanın, (Mahmud Paşa) Adninin, Cəmalinin, Məsihinin, Ümmi Kamalın, Əşrəfoğlu Ruminin, Süleyman Cələbinin, Şeyx Əlvən Şirazinin, Dədə Ömər Rövşəninin, İbrahim Gülşəninin, Həmdulla Həmdinin və Hətiboğlunun müəyyən əsərləri tədqiqata cəlb olunaraq, qismən də olsa, göz önünə gətirilmişdir.

- Hacı Bektaş Vəli yaradıcılığında yer alan atalar sözü və xalq məsəllərindən nümunələr verilmiş, tarixi-müqayisəli və hermenevtik metodlar əsasında təhlillər aparılmışdır.

- Sultan Vələdin “İbtidanamə”, “Rübabnamə”, “İntihanamə” və “Divan”ından seçilən ana dilində yazdığı beytlər üzərində incələmələr aparılmış, xalq hikmətlərindən faydalanma prinsiplərinə aydınlıq gətirilərək təəvvüf və irfan dəyərlərinin ifadə olunduğu şeir parçalarının folklor nümunələri ilə yaratdığı paralellik araşdırılmış və nəticədə Sultan Vələdin də XIII əsrin bütün şairləri kimi yalnız təəvvüf şairi deyil, həm də əxlaqi öyüdlər verən bir mütəfəkkir olduğu aşkarlanmışdır. Tədqiqat nəticəsində onun yaradıcılığında mistik fəlsəfi duyumun, şeiriyyət və nəsihətin öz təzahürünü vəhdət halında tapdığı qənaətinə gəlinmişdir. Quran ayələri və hədislərdən təlimlər gətirən şair daim oxucusuna müsbət insani kefiyyətlər təlqin etməyə çalışmışdır.

-Mərifət təlimində xüsusi mövqeyi olan Yunus Əmrə yaradıcılığının xalq hikmətləri ilə süslənmiş sənət möcüzəli əsərləri və islam dəyərlərini özündə cəmləşdirən poeziyasının fəlsəfi mahiyyəti nümunələr əsasında qiymətləndirilmiş və belə qənaətə gəlinmişdir ki, min illərin sınağından üzüağ, alnıaçıq çıxan aforizmlər, müdrik kəlamlar, xalq deyimləri və duyumları şairin lirikasında cilalanaraq, poetik qüdrətə çevrilərək, insanın düşüncə aləmini, mənəviyyat xəzinəsini zənginləşdirməyə xidmət etmişdir.

-Milli türk ruhunu qoruyub saxlamaq naminə, xalq hikmət və atalar məsəllərini yaşatmaq məqsədilə XIII-XV əslər Türk mütəsəvvüflərinin folklor örnəklərinə müraciəti dissertasiya işində bədii nümunələr əsasında aparılan təhlillər sayəsində gəlinən nəticələrdəndir.

-Yuxu arxetipi araşdırılarkən XIII əsr şairlərindən olan Yunus Əmrənin, Əhmədinin, Avninin, Cem Sultanın yuxu ilə bağlı fikirlərinə istinad edilmişdir. Yuxugörmə ilə məşğul olan bir çox mütəxəsislərin, o cümlədən Ziqmund Freydingin mülahizələri ilə XIII-XV əslər şairlərinin fikirləri arasında aparılan müqayisələr də təsəvvüf və irfan dəyərlərinin bir sıra müştərək cəhətlərlərinin izahında vacib hesab edilir.

-Xızır obrazının həm əsətiri, həm əfsanəvi və həm də rəvayət obrazı kimi mövqeyi XIII-XV əslər şairlərinin şeirlərində xüsusi yer alır. Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığında seçilən nümunələrlə bu prinsipin əsas mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir.

- Aşiq-məşuq modellərinin Fərhad-Şirin və Leyli-Məcnun cütlüklərinin vəhdətindəki ifadəsi də Türk poeziyasında yer alaraq, folklor yaddaşına xidmət edən təzahür kimi çox dəyərlidir. Fərhad və Şirin obrazlarının türkə, hətta məhz sırf Azərbaycana aid olmasının araşdırılması da əhəmiyyətli nüaslardandır.

- XIII-XV əslər təsəvvüf şairlərinin yaradıcılığında xüsusi yeri və təsiri olan qədim folklor nümunələrinin ən yaxşı örnəklərini dərinlən mənimsəyən və əsərlərində bunlardan səmərəli istifadə edən təmsilçilərin ən çox istifadə etdikləri mövzulardan biri də Gül və Bülbül əfsanəsi olmuşdur.

- Əsəti, əfsanə və xalq rəvayətlərilə yanaşı, dini rəvayətlərin də XIII-XV əslər təsəvvüf şairlərinin yaradıcılığında müstəsna yeri

vardır. Yaradanın varlığını təsdiq edən “Qurani-Kərim”də də heç nəyin əbəs yerə yaranmadığını subut edən dəlillər arasında müqəddəs ayələr ilə ahəngdə olan rəvayətlər də əsas götürülmüşdür.

- Eşqin binar modeli dissertasiya işinin əsas ana xəttini təşkil edir, burada insani və ilahi eşq olaraq eşqin iki tərəfi araşdırılıb təhlil olunmuşdur. XIII-XV əsrlər mütəsəvvüflərinin yaradıcılığında yer alan ilahi eşq məfhumunun insani eşq ilə paralelliyinə və fərqli tərəflərinə aydınlıq gətirilmişdir.

-Tədqiqat zamanı mütəsəvvüflərin əksəriyyətinin qeyd etdikləri kimi, Salikin mərifət mərhələsini ötüb sonra həqiqətə, yəni Haqqa çatmasının daha güvənli olması müqayisəli araşdırma əsasında təsdiqini tapmışdır. Eşq məfhumunun ağıl, qəlb, ruh, mərifət və ariflik paradigmasındakı mövqeyindən bəhs olunarkən qəlbin ağıldan önə keçməsi və ilahi eşq aləmində daha saf olduğu üçün eşqin qəlbə yerləşməsi məsələsi də ortaya qoyulur. Bu anlayış daha çox XV əsr mütəsəvvüflərindən olan Əşrəfoğlu Ruminin “Divan”ından gətirilən nümunələr əsasında araşdırılmışdır.

- Eşqdə ruh da önəmli tərəflərdən olaraq təsəvvüf təlimində xüsusi mövqe tutduğuna görə orta əsr şairlərinin yaradıcılığında çox geniş yayılmış mövzulardan hesab olunur.

- Ariflik dərəcəsinə çatmaqda eşqin rolunu bütün orta əsr mütəsəvvüfləri vurğulamış və əsərlərində göstərmişlər ki, arif – eşq əhli olaraq əsilzadədir, ona görə də davranış və hərəkətlərində çoxlarından fərqlənməli, yalandan, hiylədən, riyakarlıqdan uzaq olmalıdır.

- Təsəvvüf təlimində rəqəmlərin mifik və mistik mənalarının açıqlanmasında əsasən Allahın təkliyinə işarə verən bir rəqəminin vəhdətlə bağlı tərəfləri təhlil olunaraq göstərilmişdir ki, Xaliqə qovuşma məqamında həmin birlik, bütün mütəsəvvüflərin yaradıcılığında yer almışdır. 2, 3, 4, 5, 6, daha çox isə 7, 40 və 100, o cümlədən 9, 13 rəqəmlərinə təsəvvüf ədəbiyyatında fərqli və maraqlı yanaşmalar vardır ki, tədqiqatda əyani nümunələr əsasında bu məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

- Türk təsəvvüf ədəbiyyatında rənglərin müxtəlif mənalarda işlənməsi, rənz kimi istifadə edilməsinin öyrənilməsi göstərir ki, rənglərə münasibətdə də XIII-XV əsrlər şairlərinin qidalandıqları ilk mənbə xalq təfəkkürü olmuşdur.

**Dissertasiyanın əsas nəticə və elmi yenilikləri müəllifin
aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:**

1. Vəliyeva F. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında Yunus Əmrə // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2011. №11, – s. 127-129.
2. Vəliyeva F. Mövlana Cəlaləddin Rumi və Yunus Əmrənin yaradıcılığında səsleşən məqamlar // AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, professor R.Azadəyə həsr olunmuş II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: –15-16 dekabr, – 2014, – s. 99-103.
3. Vəliyeva F. Yunis Əmrə və Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında folklor paralelliyi // “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans materialları, – Bakı: – 1-2 dekabr, – 2015, – s. 45-49.
4. Vəliyeva F. Yunis Əmrə yaradıcılığı və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları arasında genetik varislik // “Kitabi-Dədə Qorqud” və türk dünyası” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: –29 dekabr, – 2015, – s. 137-142.
5. Vəliyeva F. Hacı Bektəşi Vəli şeirlərində əski türk inancları və folklor qaynaqları // “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları, – Bakı: –14-15 noyabr, – 2016, – s. 354-355.
6. Vəliyeva F. The Tasawwuf and mythological concept of the initiation motive in the heritage of Yunus Emre // The Eighth International Congress on Social Sciences and Humanities, –Vienna: –2th August, –2016, – p. 123-128.
7. Vəliyeva F. XIII-XV əsr anadilli türk şeirində multikultural dəyərlər // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat məcmuəsi. – 2016. XXVIII c., – s. 211-218.
8. Vəliyeva F. Yunus Əmrə yaradıcılığında şeir şəkilləri // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Poetika-izm, – 2016. № 2, – s. 211-218.

9. Vəliyeva F. Quş dilini bilən “Süleyman” obrazı XIII əsr anadilli türk poeziyasında // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, –2017. № 17, – s. 274-281.
10. Vəliyeva F. Fərhad və Şirin: invariant və yazılı ədəbiyyat // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu, Poetika.izm, – 2017. № 3, – s.120-128.
11. Vəliyeva F. XIII–XV əsrlər anadilli türk şeirində eşq motivi / – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri. – 2018. № 13, – s. 229-239.
12. Vəliyeva F. Hacı Bektəşi Vəli şeirində əski türk inancları və folklor qaynaqları // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2018. № 14, – s. 244-251.
13. Vəliyeva F. XIII–XV əsr türk poeziyasında formalaşan ilahi və insani eşq mövzusunun Yunus Əmrə yaradıcılığında yeri // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, – 2018. № 3 (35), – s. 71-76.
14. Vəliyeva F. XIII–XV əsrlər anadilli ədəbiyyatda folklor ənənələrinin izləri və müasir dövrümüzdə dövlətimizin bu cür ənənələrə verdiyi qiymət // “Folklor və dövlətçilik” mövzusunda III Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı, –13 noyabr, –2019, – s. 162-171.
15. Vəliyeva F. “Vərqa və Gülşə” əsəri folklor və divan ədəbiyyatı kontekstində (Əliyar Səfərlinin tədqiqatları əsasında) // Mənəvi sərvətlərimizin sorağında... AMEA-nın müxbir üzvü f.e.d., professor Əliyar Səfərlinin 80 illiyinə həsr olunmuş Respublika Elmi konfransının materialları, – Bakı, –13 noyabr, –2018, – s. 117-122.
16. Vəliyeva F. XIV əsr türkdilli poeziyanın görkəmli nümayəndələrindən olan Qazı Bürhanəddin Əhmədin yaradıcılığında eşq aləmi və folklor örnəkləri // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2019. № 3, – s. 298-305.

17. Valiyeva F. Degrees of Seir Suluk and Salik on The Way to Divine Love in Turkish Poetry of The XIII-XV // – Украина: Centuries, Науковий Вісник Міжнародного Гуманітарного Університету, Серія: Філологія, – 2019. Випуск 42, t. 1, – с. 99-102.
18. Велиева Ф. Особенности проявлений параллелизма сна в творчестве Низами Гянджеви и Юнуса Эмре в контексте духа и плоти // – Нижневартовск: Bulletin of Science and Practice. Scientific Journal. – 2019. V.5, I.7, – с. 463-468.
19. Vəliyeva F. Ariflik dərəcəsinə çatmaqda eşqin rolu // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2019. № 2(110), – s.260-264.
20. Vəliyeva F. Qazi Burhanəddin lirikasında qiymətli daşların semantikasını // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. “Poetika-izm”, – 2019. № 1, – s. 10-16.
21. Vəliyeva F. Əhməd Fakihin həyat, yaradıcılıq və mənqibələrinə yeni bir baxış // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi ad. Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2019. № 1 (16), – s. 95-102.
22. Vəliyeva F. Sultan Vələd yaradıcılığında təsəvvüf, ilahi eşq və folklor kontekstində // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu, Filologiya və sənətsünaslıq, – 2019. №2, – s.188-194.
23. Vəliyeva F. Gülşehri XIV əsr Anadilli Türk poeziyasının nümayəndəsi kimi // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. Beynəlxalq elmi jurnalı, – 2019. № 1, – s. 93-99.
24. Vəliyeva F. Yuxu arxetipi orta əsr ədəbiyyatı təmsilçilərinin yaradıcılığında // “Türksoylu xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri” mövzusunda XVIII Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: – 06 Mart, – 2019, – s. 123-127.
25. Vəliyeva F. İlahi eşq anlamı Firidun bəy Köçərlinin tədqiqatlarında // “Azərbaycan Elminin və təhsilinin müasir

- problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Qazax: –25 may, – 2019, –s.243-246.
26. Vəliyeva F. Nuh peyğəmbər obrazı XIII-XV əsr anadilli türk poeziyasında // Ağrı İbrahim Çeçen Universiteti. 5. Ağrı Dağı və Hüh'un Gemisi Sempozyumu, – Ağrı, –16-18 Ekim, – 2019. – s. 122.
 27. Vəliyeva F. XIII–XV əsrlər anadilli ədəbiyyatda folklor ənənələrinin izləri və müasir dövrümüzdə dövlətimizin bu cür ənənələrə verdiyi qiymət // Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Folklor və Dövlətçilik” mövzusunda III Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: –13 noyabr, – 2019, –s.162-172.
 28. Велиева Ф. Религиозные секты в поэзии на родном турецком языке (XIII-XV вв.) // -- КИЙВ: МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВЕРНАДСЬКОГО, “ВЧЕНІ ЗАПИСКИ” Таврійського Національного Університету імени В.І. Вернадського. Серія: Филологія, – 2020. Том 31 (70). № 4, – с. 109-114.
 29. Vəliyeva F. XIII-XV əsr türk ədəbiyyatında eşqin binar modeli // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu, Filologiya və sənətsünaslıq, –2020. № 2, – s. 154-161.
 30. Vəliyeva F. XIII-XV Asır Türk Edebiyatında Tabiat // 5. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumunun materialları, – 24-25 Eylül, – 2020, – s.84-91.
 31. Vəliyeva F. XIII-əsrin təsəvvüf şairi Yunus Əmrənin məzarları... // – Tehran: Məcəlleyi- Şadab, – 2021, – s. 45-52.
 32. Vəliyeva F. XIII-XV əsr türkdilli poeziyada eşq məfhumu ağıl, mərifət, qəlb və ruh paradıqmasında // Uluslararası Kültür, Medeniyyət və Sosial Bilimlerde Multidisipliner Araştırmalar Kongresinin materialları, – İstanbul: –Yanuary 20-21, – 2021, – s.20-27.
 33. Vəliyeva F (Hicran). Mövlana Cəlaləddin Rumi fəlsəfəsi mənqəbələrdə... // Mövlananın fəlsəfəsi və poeziyası”

- mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları, – Bakı: – 12 mart, – 2021, – s.65-68.
34. Valiyeva F. Main Principles of the Love in Kamal Ummi Works // – Ужгород, Украина: Ужгородський Національний Університет, Закарпатські Філологічні студії., – 2021. № 16, –с. 308-311.
 35. Vəliyeva F. XIII–XV əsrlər türk şeirində gül və bülbül əfsanəsinin yeri // – Ankara, – Bilimsel Eksen-Scientific Axis, –2021. № 33, –s. 78-91.
 36. Vəliyeva F. İmadəddin Nəsimi ilə XIII-XV əsrlər mütəsəvvüf şairlərin yaradıcılığında paralellər / – Tehran: Həkim Molla Məhəmməd Füzuli, Aylıq Elmi, İctimai, mədəni Dərgi. “Xudafərin” jurnalı, – 2022, № 195, –s. 46-53.
 37. Valiyeva F. Parallels in the works of Nizami Ganjavi and Haji Bektash Veli // Algunas consideraciones sobre lose studios bibliometricis. – Sociedad: V. 14, N. 4. Julio-Agosto, – 2022. – p. 434-441.

Dissertasiya işinin müdafiəsi “14” iyun 2023-cü il tarixində saat 13:30 AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143. Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 117. Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “05” may 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Capa imzalanıb: 27.10.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 79084

Trajı: 100 nüsxə